KRÓTKI RYS
DZIEJÓW
LUDU IZRAELSKIEGO

OD JEGO POCZĄTKU AŻ DO NASZYCH CZASÓW

(DLA IZRAELITÓW)

UŁOŻYŁ

A. Paprocki

N. S. R.

WARSZAWA,
w Drukarni S. Orgelbranda
przy ulicy Miodowej N. 496.

1850.

Wolno drukować z warunkiem złożenia w Komitecie Cenzury po wydrukowaniu prawem przepisanéj liczby exemplarzy.

Warszawa dnia 29 Listopada (11 Grudnia) 1848 r.

Cenzor **Czerskier**.

PRZEDMOWA.

Zupełny brak w języku Polskim, historyi ludu Izraelskiego, od jego początku aż do naszych czasów, (a tém bardziéj dziełka podręcznego dla uczącéj się młodzieży tego wyznania) powodował mnie do przyswojenia literaturze krajowéj, niniejszego krótkiego rysu, ułożonego podług najnowszych w tym przedmiocie źródeł.

Jeżeli w ogóle znajomość historyi konieczną jest dla każdego człowieka, tedy dla Izraelity niezbędne jest i poznanie dziejów swoich przodków. W nich bowiem znajdzie przykłady nietylko ścisłego wykonania powinności i cnot towarzyskich, wierności

i posłuszeństwa dla Monarchy, ale nadto poweźmie przekonanie, że to wszystko wypływa z zasad religijnych, i że od tego szczęście ludów zawisło. Przekona się dostatecznie, że jeżeli nie raz smutne były jego przodków koleje, te były powiększéj części skutkiem ciemnoty, szczególnego i odosobnionego stanowiska jakie zajmowali między narodami, wśród których osiedli; ich sposobu utrzymywania się skierowanego wyłącznie do handlu i nabycia bogactw, a bynajmniéj do pracy i przemysłu produkcyjnego; nakoniec ducha owym wiekom właściwego. Przekona się mówię, że w miarę rozszerzania się oświaty, porzucania dawnéj cechy, i zbliżania się we względzie towarzyskim do ogółu, dzielą z narodami wspólną prawa opiekę. Skąd wynika, że tylko w obowiązkach względem Boga, Izraelici stanowią jedno ciało, co się zaś tyczy współeczeństwa, nie

tworzą, ani ludu, ani osobnego towarzystwa, ale każdy jest tém, czém podług praw i zwyczajów krajowych być winien. W obliczu Boga tylko, Izraelici są wyznawcami starego Zakonu, w obliczu zaś prawa i świata, ludźmi, poddanemi Monarchy i mieszkańcami kraju, którym stać się pożytecznemi, wszelkiego dołożyć winni starania; gdyż od tego własna ich pomyślność zawisła.

A. Paprocki.

SPIS RZECZY.

CZĘŚĆ PIÉRWSZA

OD NAJDAWNIEJSZYCH CZASÓW AŻ DO ZBURZENIA DRUGIEGO KOŚCIOŁA.

ROZDZIAŁ PIÉRWSZY.

Początek ludu Izraelskiego.

ROZDZIAŁ DRUGI.

Od zdobycia Chanaan, aż do Saula.

1430—1080 przed N. Ch.

ROZDZIAŁ TRZECI.

Historyja Izraelitów pod panowaniem Królów Saula, Dawida, Salomona.

(1080—975).

ROZDZIAŁ CZWARTY.

Krótki rys dziejów Królestwa Izraelskiego aż do jego upadku.

(975—722).

ROZDZIAŁ PIĄTY.

Krótki rys dziejów Królestwa Judzkiego aż do jego upadku.

(975—588).

ROZDZIAŁ SZÓSTY.

Izraelici pod obcém panowaniem aż do czasu Machabeuszów.

(588—175).

ROZDZIAŁ SIÓDMY.

Czasy Machabeuszów.

(175—136).

ROZDZIAŁ ÓSMY.

Od Machabeuszów aż do śmierci Heroda W.

(136—3 przed N. Ch.)

ROZDZIAŁ DZIEWIĄTY.

Od śmierci Heroda W. aż do zburzenia Jerozolimy.

(Od 3 przed N. Ch. do 70 r. po N. Ch.)

CZĘŚĆ DRUGA.

OD ZBURZENIA DRUGIEGO KOŚCIOŁA AŻ DO NASZYCH CZASÓW.

ROZDZIAŁ DZIESIĄTY.

Dzieje rozproszonych Żydów po zburzeniu drugiego Kościoła do 500 r.

§ 55. Walki Żydów przeciw Grekom i Rzymianom
56. Szkoły w Palestynie. Miszna. Talmud.
57. Żydzi w Babilonie, Talmud Babiloński.
58. Stan Żydów w czasie wzrastającéj potęgi Kościoła Chrześcijańskiego.

ROZDZIAŁ JEDENASTY.

Historyja Żydów w Chrześcijaństwie i Kalifacie.

(500—800).

59. Historyja Żydów pod panowaniem Chrześcijan w Europie Zachodniéj aż do Karolingów.
60. Historyja Żydów w Państwie Bizantyjskiém.

ROZDZIAŁ DWUNASTY.

Historyja Żydów pod panowaniem Muzułmanów od upadku szkół azyjatyckich aż do naszych czasów.

ROZDZIAŁ TRZYNASTY.

Historyja Żydów w krajach Chrześcijańskich zostających pod rządem feudalnym od Karola W. do Karola V.

(od 800—1520).

ROZDZIAŁ CZTERNASTY.

Historyja Zydów w Chrześcijaństwie od początku 16 wieku aż do rewolucyi francuzkiéj.

(1520—1789).

ROZDZIAŁ PIĘTNASTY.

Historyja Zydów w Chrześcijaństwie od rewolucyi francuzkiéj aż do naszych czasów.

CZĘŚĆ PIÉRWSZA.

HISTORYJA IZRAELITÓW.

CZĘŚĆ PIERWSZA.

(OD NAJDAWNIEJSZYCH CZASÓW AŻ DO ZBURZENIA DRUGIEGO KOŚCIOŁA).

ROZDZIAŁ I.

POCZĄTEK LUDU IZRAELSKIEGO.

A. WIEK PATRYJARCHALNY.

§. 1.

Wstęp.

Bóg z niczego w przeciągu dni sześciu stworzył świat cały, i wszystko co się na nim znajduje. Ostatniém i najszlachetniejszém stworzeniem był człowiek.

Bóg stworzył go, albo raczéj parę ludzi, Adama i Ewę, na swój obraz, to jest

z duszą rozumną i czułą, i dał człowiekowi panowanie nad ziemią i jéj stworzeniem.

Siódmego dnia skończyło się stwarzanie. Wtenczas Bóg pobłogosławił ten dzień i poświęcił go na dzień spoczynku i świętości; aby ten nam przypominał ciągle, że tylko Bóg jest jedynym Stwórcą i Panem świata, a tém samém, aby człowiek tylko podług woli Boga panował nad ziemią.

Pierwsi ludzie Adam i Ewa, żyli w pięknym i żyznym ogrodzie: w Edenie. Mieli go strzedz i uprawiać, i przez to poznać korzyść używania swych sił fizycznych. Tym sposobem mieli również kształcić i należycie kierować swe siły moralne. Nastała próba, czy też rozum będzie ich przewodnikiem, i czy też będą umieli korzystać z udzielonéj sobie niczém nieograniczonéj woli; ale nie wytrzymali próby: — skosztowali zakazanego

owocu. Skutkiem tego pierwszego przestępstwa, było to, że ich Bóg wypędził z raju, i niektóre nieszczęścia fizyczne stały się ich udziałem.

Adam i Ewa mieli trzech synów: Kaina, Abla i Setha. Z zazdrości, Kain zamordował lepszego swego brata, Abla, za co na ciągłe błąkanie się został skazany. Tak potomkowie pierwszych zaraz ludzi na dwa przeciwne rozdzielili się stronnictwa.

Potomkowie Kaina byli występni; Seta zaś bogobojni. Ale i ci ostatni nie zostali cnotliwemi, pomięszali się z Kainitami (Genesis 6, 1, 2 i t. d.) i równie jak tamci pogrążyli się w bezprawia, tak, że występki tylko panowały na ziemi. Wtenczas Bóg postanowił okazać nadzwyczajny przykład swéj karzącéj sprawiedliwości: wszystkich ludzi, wyjąwszy Noego z rodziną, powszechnym zagładził potopem.

Jeszcze przed potopem zjawiły się niektóre wynalazki.

Jubal wynalazł cytarę, czyli flet; jego brat Tubalkain wyrabianie i użytek kruszców. Pismo święte zachowało nam pieśń ich ojca Lemecha, stanowiącą zapewnie najdawniejszy w tym rodzaju zabytek. — *(Siedm przykazów Noechitów).*

Po śmierci Noego, ród ludzki znowu się rozmnożył przez synów jego: Sema, Chama i Jafeta. *Trzy wielkie pokolenia: semickie (zachodnia Azyja z kulturą religijną); chamickie (Afryka i południowa Azyja z kulturą materyjalną, handlem i rolnictwem); i jafeckie (Indyje, Persyja i Europa z kulturą towarzyską).*

Po próżnem usiłowaniu wspólnego osiedlenia się na płaszczyźnie Synear (Babilon), ludzie rozproszyli się po różnych ziemi krańcach, przez co też powstała różność narodów i języków.

W żadnym z tych narodów nie zachowało się czyste poznanie prawdziwego Boga. Pogrążyły się w bałwochwalstwo, a następnie i bezprawia. Przez wieki panowało bałwochwalstwo, aż nareszcie Bóg postanowił umieścić w rzędzie narodów nowy lud, który tak przez dane sobie Boskie objawienia, życie ziemskie i dziwne koleje, zachował i rozszerzył prawdziwe poznanie Boga.

Do tego szczytnego celu, Bóg naznaczył patryjarchą pokolenia — męża, który stał się objawienia Jego najgodniejszym.

Ten bogobojny, który się cieszył szczególną opieką i miłością Boga w nadzwyczajnym stopniu; ten, przez którego wszystkie pokolenia ziemi, miały być błogosławione (Genesis 12—31)), zwał się — Abraham.

§. 2.

Abraham, na 2000 lat przed Narodzeniem Chrystusa.

Jeszcze Terach, ojciec Abrahama, postanowił opuścić swą rodzinną ziemię: Mezopotamiję, dla udania się do Chanaan, ale dociągnął tylko do Haranu, (Karra w Syryi) i tam życie zakończył. Abraham zaś, na rozkaz Boga, oddalił się z ojczyzny na zawsze, i w towarzystwie swéj żony Sary, jako też synowca Lota, pośpieszył do Chanaan. Przy wstępie zaraz, do tego przez Chanaanitów czyli Fenicyjan zamieszkałego kraju, objawił mu Bóg, że z czasem potomkowie jego będą panami téj ziemi. Przeszedł więc z liczną swą trzodą żyzne doliny i płaszczyzny téj krainy, opowiadając wszędzie słowo Boże. Powszechna susza i głód, zmusiły go po niejakim

czasie, udać się do bliskiego i żyznego Egiptu. Powrócił jednak wkrótce do Chanaan, i osiadł pierwéj w Bethel, a późniéj w dolinie Mamre, nie daleko Hebronu. Dla wzrastającéj liczby trzód, rozstał się z synowcem swym Lotem, zostawnjąc mu okolicę Sodomy. Z naczelnikami sąsiednich nomadów: Anorem, Eskolem i Mamrem, jako też z Filistynami zawarł przymierze. Ze swémi 318 sługami i niektóremi związkowémi, podbił Kedolomera króla Elamu (okolicy przy odnodze Perskiéj), jako też jego sprzymierzeńców, którzy pięć miast związkowych doliny Siddim zniszczyli i złupili; a nadto oswobodził wziętego w niewolą synowca swego Lota. Odzyskane na nieprzyjaciołach łupy, zwrócił właścicielom. — Ze wszystkich swych synów, uznał tylko prawym potomkiem Izaaka, urodzonego z Sary, Izmaela zaś, zrodzonego z Ha-

gary, od siebie oddalił, a innych z Ketury, hojnemi odprawił podarunkami.

Na znak przymierza z Bogiem, poddał siebie, swych synów i niewolników płci męzkiéj, obrzezaniu, przez co rodzina jego stanowiła odosobnioną całość, różniąc się nawet i powierzchownie od bałwochwalczych wówczas narodów.

Wstawienie się Abrahama za Sodomą, Amorą (Gomorą). — Swego jedynego i kochanego syna gotów ofiarować. — Izmael przez swych dwunastu synów stał się patryjarchą Izmaelskich Arabskich pokoleń (jako to: Nabatów, Kedanerów), które trzeba odróżnić od prawdziwych i pierwotnych (Joktańskich) Arabów.—Grób familijny w wielkiéj pieczarze niedaleko Hebronu.

---

§. 3.

Izaak, Jakób.

Izaak jeszcze na 35 lat przed śmiercią Abrahama, pojąwszy Rebekę z Mezopotamii za żonę, prowadził życie pasterskie, równie jak ojciec, oddając się z pomyślnością rolnictwu. Ezaw dziki myśliwiec, i Jakób spokojne prowadzący życie, byli jego synami. Ostatni otrzymawszy błogosławieństwo pierworodztwa, z obawy przed rozgniewanym za to bratem, uszedł do mieszkającego w Mezopotamii wuja, Labana, który w nagrodę czternastoletniej służby pasterskiej, dał mu za żony, dwie córki: Leję (Liję) i Rachelę.

Te wraz z służebnicami, urodziły 12 synów: (Rubena, Szymeona, Lewi, Judę, Issoschora (Izachor), Zebulona, Józefa, Benjamina, Dana, Naftali, Goda i Assera) i jednę córkę (Dinę).

Ezaw osiadł w skalistéj okolicy Seir (dziś Dszebal, to jest okolica górzysta) w południowéj stronie od Chanaan, i był patryjarchą Edomitów, czyli Idumejczyków. — Jakób po dwudziestoletnim pobycie u Labana, wracając do ojczyzny, bogaty w trzody, pogodził się z Ezawem, a odwiedziwszy ojca (który niedługo potém, w 180 roku życia, przeniósł się do wieczności), osiadł w okolicy Bethel.

Imię Izrael. — Rachel pogrzebana niedaleko Bethlehem.

§. 4.

Józef.

Józef był ulubieńcem swego ojca; ale przez swawolą i donoszenie występków braci, taką ich na siebie ściągnął nienawiść, że ci w chęci usunięcia go, sprzedali karawanie kupców Mi-

dyjanickich (Arabskich). Ci odprzedali go znowu w Egipcie (Memfis) Potyfarowi Naczelnikowi Gwardyi Królewskiej, niedługo zapewnie po wkroczeniu północnych pasterskich ludów do niższego Egiptu i ugruntowaniu przez nich w Memfis dynastyi Królów pasterzy (Hyksos). Tu Józef, trafném tłumaczeniem snów, wzniósł się do godności wielkorządcy.

Przez siedm lat urodzajnych, zgromadził ogromne zapasy zboża, którego w ciągu nastąpionego głodu, lat siedm trwającego, w zamian, na pieniądze, bydło i grunty dostarczał mieszkańcom, zamieniając przytém posiadaczy gruntów, w poddanych korony, którzy odtąd piąte ziarno Rządowi oddać byli obowiązani.

W Chanaan głód również dokuczał, przeto Jakób wysłał swych synów do Egiptu dla zakupienia żywności. Józef poznał zaraz swych braci, ale do-

piéro za powtórném ich przybyciem po zboże do Egiptu, dał się im poznać. Sprowadziwszy późniéj i swego ojca, przedstawił go Królowi, który jemu wraz z synami, oddał na mieszkanie okolicę Gossen, (zapewnie we wschodniéj stronie Egiptu nad morzem czerwoném) jako szczególniéj w żyzne pastwiska obfitującą. Jakób umarł, przeżywszy w Egipcie lat siedmnaście.

W ostatniéj swéj chwili, przyjął synów Józefa, to jest Efroima i Manassę w liczbę swych własnych dzieci, a tym sposobem, nabyli prawa innych pokoleń Izraelskich.

Sny Józefa — Józef w więzieniu — Sen Faraona — Postępowanie Józefa przeciw braciom i ojcu — Śmierć jego roku życia 110.

§. 5.

Uwagi nad wiekiem patryjarchalnym.

Chanaanici trudnili się rolnictwem i handlem, mieszkali po miastach i wsiach; Hebrajczykowie zaś wiedli życie koczujące. Stada trzód i niewolnicy obojéj płci, stanowiły ich mienie. Mieszkali zwykle w namiotach, czasem tylko przebywali w miastach swych sprzymierzeńców. Żywność ich stanowiło mléko i mięso, za napój służyła woda. Poczciwość, wierność w dotrzymaniu przymierza i gościnność, były głównemi rysami ich charakteru. Gościńców wprawdzie nie było, ale urządzone były osobne namioty dla podróżujących. Przy zawiéraniu przymierza, rozcinano zwykle bydlę na dwie części, pomiędzy które sprzymierzeni przechodzili, co miało oznaczać, że gdyby który ważył się prze-

stąpić przymierze, czeka go los tego rozciętego bydlęcia.

Rodzice kupowali narzeczone dla swych synów (Genesis 34). Biedniejsi wyświadczali pewne przysługi ojcu narzeczonéj (Gen: 29).

Wielożeństwo: oprócz właściwéj żony, dozwoloném było mężowi mieć inne, ale ich dzieci nie miały prawa do dziedzictwa, odprawiano je tylko dobrowolnemi podarunkami. Zwykle matka nadawała dzieciom imiona, ściągające się do stosunków familijnych.

Wielką przywiązywano wagę do utrzymania rodu. Małżeństwo z powinności — w razie śmierci brata bezpotomnie.

Rodzina Abrahama odróżniła się od wszystkich innych czcią jednego Boga. Nabożeństwo jéj stanowiła modlitwa i ofiara; ta ostatnia zwykle miała miejsce pod drzewami, w gaikach i na wzgórzach. Patryjarchowie skła-

dali ofiary w imieniu swego pokolenia. Władza ich była podobną do władzy monarchicznéj.

§. 6.

B. UCISK IZRAELITÓW W EGIPCIE.

Izraelici długi czas szczęśliwie prowadzili życie pasterskie w błogosławionéj okolicy Gossen. Mnożyli się bardzo, i tworzyli własny mały lud, odosobniony oddzielném mieszkaniem, obyczajami i jednością familijną. Jednak po śmierci Józefa, wypędzeniu królów pasterskich (Hyksos), i wyniesieniu się nowéj dynastyi, zmienił się ich stan szczęśliwy. Nadzwyczaj wzrastająca ich ludność, z 70ciu dusz do 2½ miliona, wznieciła wielką trwogę; uważano ich jako nieprzyjaciół wewnątrz kraju, którzyby na przypa-

dek wtargnienia Hyksos mogli być bardzo niebezpieczni. Dla tego starano się, ciężką robotą osłabiać i nadwerężać ich ducha; z rozporządzenia nawet jednego króla, nowo narodzone dzieci Izraelskie płci męzkiéj, w Nilu topić rozkazano, płeć tylko żeńską zachowując przy życiu.

W czasie tego utrapienia, narodził się *Mojżesz*. Jego wybrał Wszechmocny dla uwolnienia Izraelitów z niewoli duszy i ciała. Cudownem zrządzeniem Boskiéj Opatrzności, własna córka królewska musiała wybawicielowi Izraelitów, ocalić życie, wychować go i wykształcić w mądrości Egipcyjan, aby mógł kiedyś odpowiedzieć swemu wysokiemu powołaniu, do którego Bóg go przeznaczył.

Piérwsze jego wystąpienie, zwiastowało zaraz żarliwego obrońcę praw swego ludu. Spostrzegłszy jednego razu, że Egipcyjanin skrzywdził He-

brajczyka, młodzieniec zagrzany miłością sprawiedliwości, i pałając żądzą wydźwignienia ludu swego z poniżenia, porwał ciemięzcę niewinnego brata, zabił, i zwłoki w piasku zagrzebał.

Lękając się za to gniewu Faraona, uszedł do sąsiedniego kraju Midyjanitów (ludu pochodzącego od Midyjana, syna Abrahama z Ketury), gdzie przebywając w domu znakomitéj rodziny pasterskiéj, kapłana Jethry, córkę jego Cyporę pojął za żonę.

Mojżesz więc został znowu tym, czém byli jego przodkowie: — pasterzem. — Ale nie na zawsze; zdaje się, że potrzebował tylko posunąć się do pewnego dojrzalszego wieku, by z większą dokładnością rozkazy Boskie wykonywać zdołał.

Pasącemu trzody przy górze Horeb, objawił się Bóg. Ognisty płomień zajaśniał w krzaku, cały krzak był

w ogniu, a jednak nie zgorzał. Mojżesz zbliża się, dla zbadania tego cudownego zjawiska, w tém słyszy głos Boga, nakazującego mu, aby od króla Egiptu, w Jego imieniu, domagał się uwolnienia Izraelitów z niewoli, dla przeprowadzenia ich, do ziemi Chanaan, obiecanéj ich przodkom.

Uzbrojony darem czynienia cudów, wrócił do Egiptu, wraz z bratem swym Aronem, stanął przed królem i uskutecznił dane sobie od Boga zlecenie. Ale Faraon odprawił ich szyderczo, i polecił srożéj jeszcze lud Izraela uciskać. Wtenczas Bóg zesłał pasmo okropnych plag na Faraona i kraj jego. Dopiéro ostatnia z nich: śmierć wszystkich piérworodnych, zdołała nakłonić go do uwolnienia Izraelitów, a nawet nalegania na nich aby prędzéj wyszli, tak iż nie zostawiono czasu, by przygotowane przez nich ciasto mogło skisieć.

Pokolenie Jakóba musiało być przeniesione do Egiptu, aby w tym na kasty podzielonym kraju, gardzącym pasterzami, nieprzychylnym obcemu szczepowi, w odosobnieniu i bez przeszkody mogło wzrość do massy ludu, do czego w Chanaan nie było przestrzeni. Musiało tam żyć w niedoli, aby oczekiwać wybawienia i wyjścia.

Powszechnego ucisku przypuścić z pewnością nie można (zobacz 1. Chron. 7. 21). — Nakazane mordowanie nowo narodzonych dzieci płci męzkiéj, zdaje się, że nie wszędzie wykonywano z taką surowością. — Skromność i pokora Mojżesza. — Dziesięć plag Egiptu: zepsucie się wody Nilu, żaby jadowite, gryzące komary, dokuczające muchy, zaraza na bydło, wrzody, gradobicie, szarańcza, okropna ciemność, śmierć pierworodnych.

C. WĘDRÓWKA IZRAELITÓW POD WODZĄ MOJŻESZA.

§. 7.

Wyjście z Egiptu, upadek Faraona.

Tak więc wyruszyli Izraelici (w liczbie $2\frac{1}{2}$ miliona, między któremi 600,000 zdatnych do broni) 15go dnia piérwszego miesiąca Nison; z Ramesses (może stolicy Gossenu), przeszli przez Sukkoth (Postanowienie święta Pessach), a ztąd do Etham (na granicy Egiptu i pustyni Arabskiéj). W dzień wznosił się kierujący pochodem ludu słup obłoku, a w nocy słup ognisty. Z Etham obrócili się w stronę północną blisko morza, i rozłożyli się obozem przy Pi-Hachiroth, między Migdol i Baal-Cefon (zwykle Heropolis dla czci Typhona, gorącego i zara-

zą tbnącego wiatru południowego, któremu stepy ku wschodowi i zachodowi od rzeki Nilu leżące, niby były poświęcone, także Thyphonija zwane).

Faraon żałując uwolnienia Izraelitów, wraz z licznem wojskiem puścił się za niemi w pogoń, i dosięgnął przy morzu. Strach i rozpacz ogarnęła synów Izraela. Mojżesz ufając Boskiej Opatrzności, wyprzedził ich z swą laską, i torował im drogę wśród morskich bałwanów. Ścigający ich Egipcyjanie tam śmierć znaleźli. — *Hymn Mojżesza i jego siotry Miryjam.*

Po tym wypadku, Mojżesz prowadził lud przez pustynię Szur (Dszofar) aż do Marah (Howara), gdzie gorzką wodę osłodził. Stąd ciągnęli do Elim (dolina Garendel), dalej do pustyni Syr (może Wad i Mokattab), gdzie Izraelici przepiórkami i manną żywili się; potem do Rafidim, gdzie Mojżesz szemrzącemu ludowi, uderzeniem w

skałę, wyprowadził wytryskujące źródło.

Tu beduińskie pokolenie Amalek (lud pasterski pochodzący od Ezawa, zamieszkały w północno-zachodniej stronie Seir), napadło na hufiec włóczący się za Izraelitami; Jozue, sługa Mojżesza, zwyciężył Amalekitów, poczém lud przedsięwziął pokolenie Amaleka, które napadem na bezbronnych, zgwałciło prawo narodów, uważać zawsze jako najzawziętszego nieprzyjaciela. Za poradą swego teścia Jethry, Mojżesz rozdzielił lud na 1000, 100, i 10, nad któremi ustanowił ludzi mężnych, za sędziów i wodzów.

§. 8.

Prawodawstwo.

Izraelici za błogosławieństwem Boskiém zostawszy wielkim narodem,

uczuli że są samoistni, i wróceni samym sobie; lecz mieli także obudzić się z przytłumienia i poniżenia swego ducha. Bóg nie przestawał na ustaleniu dla nich państwa na ziemskim padole, chciał im także swe własne państwo: zbawienną Boską krainę, oddać w dziedzictwo. Mieli nakoniec stać się stróżami prawdziwéj wiary Boskiéj. Tę mieli ochoczo wykonywać, i święte prowadzić życie. Kapłanem Boga miał być każdy Izraelita (a).

W trzecim miesiącu po wyjściu z Egiptu, stanęli przy górze Synaj. Mojżesz wstąpił na górę, a Bóg tak

---

(a) Z téj wychodząc zasady, łatwo wytłumaczymy sobie, że i teraz u Izraelitów nie ma właściwie duchowieństwa, ale każdy Izraelita, znając tylko przepisy religijne, sam odprawiać może wszelkie obrządki swego wyznania.

do niego przemówił: (Exodus 19 r. 3—6 w.)

„Tak powiesz domowi Jakóba. Wyście „widzieli, com uczynił Egipcyjanom, i ja„kem was nosił na orlich skrzydłach, „i przywiódłem was do siebie. Przeto „teraz, jeśli słuchając, posłuszni będzie„cie głosowi memu, i strzedz będziecie „mego przymierza, będziecie moją wła„snością nad wszystkie narody, chociaż „moja jest cała ziemia. A wy będziecie „mi królestwem kapłańskiem i narodem „świętym". — Mojżesz przełożył to ludowi, a lud wyrzekł zgodnie: „Wszystko „co Pan rzekł, uczynimy"

Wtedy Bóg przykazał Mojżeszowi, ażeby się lud uroczyście i święcie na dzień trzeci przygotował.

Tak się stało. — A gdy nadszedł dzień trzeci, ledwo jutrzenka zajaśniała, sypały się gromy i błyskawice, gęsty obłok okrył górę, i zagrzmiał głos potężnej trąby, tak że wszystek lud zadrżał. — Mojżesz wywiódł lud

przed Boga, i ustawił go pod górą. Cała góra dymiła się, płonęła i trzęsła, a głos trąby grzmiał coraz bardziej. Wśród tak strasznych i majestatycznych zjawisk, lud usłyszał objawienie 10ciu przykazań, które nam wskazują, jakie mamy obowiązki względem Boga, bliźnich i siebie samych: jako na obraz Boga stworzonych. Ale oprócz tych głównych 10ciu nauk wiary i obyczajów, nadał Mojżesz w imieniu Boga wiele innych jeszcze przykazań i nauk, ściągających się do życia religijnego, moralnego i towarzyskiego Izraelitów.

S. 9.

Rząd i Religija.

Rząd i religija ściśle były z sobą połączone. Główne zasady były następujące: Bóg jest Twórcą i Panem

wszystkiego. Wszystko jest jego własnością, a człowiek tylko stosownie do woli Jego zarządzać tém winien. Przez kapłanów Bóg był widzialnie reprezentowany. Wolny zarząd, swą osobistą wolnością lub niewolnością był zniesiony. Ziemia dana była tylko do użytku; w siódmym roku musiała zawsze spoczywać, na znak, że człowiek nią dowolnie i swobodnie zarządzać nie mógł. Wszelka wolna (wieczna) sprzedaż gruntu była zakazana, i po przeciągu siedm razy siedm lat (49), (Jobajl, Jubileusz) każda nieruchomość wracała do poprzednich odwiecznych swych posiadaczy, których Bóg wprowadził do ziemi obiecanéj.

Urząd kapłana, który dotąd przez pierworodnych był piastowany, powierzony został pokoleniu Lewi. Aron i jego potomkowie zostali kapłanami: (Kohn), inni Lewici pomocnikami. Zarząd spraw duchownych, wykładanie

prawa, i przebaczanie wykroczeń, zostawiono kapłanom; władza sądownicza była także w ich mocy; ale wyroki zawsze w imieniu Boga wydawano. Dopóki jednak żył Mojżesz, on jeden był pośrednikiem, między Bogiem a ludem; najwyższe kapłaństwo tylko oddał bratu swemu Aronowi — *Urim* i *Tumim (wyrocznia)*; *Rada siedmdziesięciu starców.*

§. 10.

Cielec złoty — Przybytek pański.

Po objawieniu przez Boga dziesięciu przykazań, Mojżesz wstąpił znowu na górę, dla otrzymania reszty przykazań, i tam pozostał czterdzieści dni i czterdzieści nocy.

Lud spostrzegłszy, iż Mojżesz tak długo nie wraca, sądził, że umarł, i

cielca złotego zrobiwszy, za przewodnika go obrał. Kłaniano mu się, palono przed nim ofiary, i radowano się tańcami. Podczas tego dzikiego odgłosu, zstąpił Mojżesz z góry, trzymając w ręku dwie kamienne tablice, na których wyryte było dziesięć przykazań. W gniewie stłukł tablice, skruszył cielca, a pokolenie Lewi zgładziło winnych (do 3000).

Mojżesz wygotował dwie inne tablice kamienne, podobne piérwszym. Na cześć niewidzialnego Boga, kazał wystawić, tak zwany przybytek Pański. Był to ruchomy namiot, w formie podługowatego czworoboku, gdzie miały się odbywać uroczyste do służby Bożéj zgromadzenia, aż do czasu wystawienia stałéj świątyni. Namiot ten miał 30 łokci długości i 10 szerokości; składał się: 1) Z świątyni, czyli przeddomku (wstęp dla samych kapła-

nów), i 2) Przybytku najświętszego (wstęp najwyższego kapłana tylko w dzień odpustu).

Cały przybytek otoczony był podwórzem na 100 łokci długiém, 50 szerokiém, gdzie lud przebywał.

Tu stał ołtarz całopalnych ofiar i miedziana wanna dla kapłanów. W świątyni ku stronie północnéj, umieszczony był stół pokładnego chleba z różnorodnémi naczyniami, ku południowi sześcioprętowy złoty świecznik, a we środku ołtarz złoty do kadzenia. Arka przymierza była zachowana w najświętszym przybytku. Ofiary zewnątrz tylko przybytku palono.

§. 11.

Dalszy pochód w pustyni. — Śmierć Mojżesza.

Dwudziestego dnia, drugiego miesiąca po wyjściu z Egiptu, ruszyli Izraelici z Synaj, przez Tawera *(Przepiórki, Groby łakomstwa)*, Hazeroth, i stanęli nakoniec w pustyni Paran (między Synaj, Palestyną i Ednmeją) w okolicy Cyn, czyli Kades-Barnea. Tu z granicy obiecanéj ziemi, stósownie do życzenia wszystkich Izraelitów, Mojżesz wysłał 12 mężów, dla wywiedzenia się o położeniu i sile kraju Chanaan. Ci, wyjąwszy Jozuego i Kaleba, za swym powrotem lud zastraszyli, wystawiając kraj ten jako niezwyciężony. Wielkie w obozie powstało szemranie; rozpaczający lud chciał innego obrać przewodnika, i wrócić do

Egiptu. Tu zwiastował Mojżesz w imieniu Boga, zebranemu ludowi, że wyjąwszy Jozuego i Kaleba, żaden z nich nie ujrzy ziemi obiecanéj, i że dopiero po przeszło 38 leciech (to jest 40 lat po wyjściu z Egiptu), teraz wzrastającemu pokoleniu ziści się Boskie przyrzeczenie.

Lud nie będąc jeszcze dojrzały, skazany zostaje na błąkanie się w pustyni.

Upłynęło lat 38 spokojnie, pominąwszy mniejsze przestępstwa. Powstanie Koracha, nadnaturalnym od Boga ukarane zostało sposobem: ziemia się rozstąpiła i herszów żywcem pochłonęła.

Przy Horebie, lud znowu sarkał na brak wody, znowu im źródło ze skały wytrysnęło. Ale Mojżesz i Aron, tu okazali niejakąś namiętność, dla tego, i oni z téj jeszcze strony Jordanu, mieli bieg swego życia zakończyć.

W 40 roku po wyjściu z Egiptu, lud był w Kades; tam Miryjam siostra Mojżesza umarła. — Edumejczykowie wzbronili Izraelitom przejścia przez swój kraj, dla tego Mojżesz skierował pochód ku wschodowi, by tamtą stroną martwego morza, z lewego brzegu Jordanu, wkroczyć do Chanaan. Przy górze Hor umarł Aron, a Elijazer najwyższym został kapłanem. — Mojżesz zwyciężył Sychona króla Chesbonu, i Oga króla Basanu, a pokolenia Ruben, God, i połowa Manassy, otrzymały ten kraj w bujne obfitujący pastwiska.

Balak król Moabitów, przerażony bliskością ludu Izraelskiego, przywołał czarownika Bileama, by przeklinał Izraela. — Gdy jednak Bóg, rzucić się mającą klątwę w błogosławieństwo zamienił, córki ludu Moaba i Midyjana za radą Bileama, starały się przywabić Izraelitów do swych igrzysk (może

dla zawarcia przymierza), a następnie nakłonić do bałwochwalstwa. To usiłowanie skutkowało, i Izrael czcił Baal-Peora (Moabicki bałwan, którego cześć stanowiła rozpusta i nierząd), Mojżesz rozkazał wyciąć odszczepieńców, a Pinchas syn Elijazera na czele 12,000 wkroczył do kraju Midyjana, zniszczył go i wyciął płeć męzką, nieoszczędzając ani pięciu książąt, ani Bileama.

Najwyższe kapłaństwo dziedziczne w potomkach Pinchasa (wnuka Arona). — Liczenie ludu: 601,730 *mężczyzn od lat* 20*tu i wyżéj;* 23,000 *Lewitów od miesiąca i wyżéj. — Liczba Izraelitów od poprzedniego liczenia zmniejszyła się w pustyni o* 1820 *głów; Lewitów zaś pomnożyła o* 1,000.

Mojżesz Już był starcem, liczył lat sto dwadzieścia. Czując, że godzina śmierci bliska, wydał jeszcze niektóre ważne rozporządzenia; wybrał Jozue-

go za swego następcę, zachęcał lud do cnoty i stałości w wierze, i błogosławił każde z osobna pokolenie. — Wstąpił potém na górę Nebo (ku północnowschodowi morza martwego), rzucił wzrok na obiecaną ziemię — i umarł.

Nikt się nie dowiedział o jego grobie, zapewnie, by mu na sposób Egipski czci boskiéj nie oddawano.

Ukształcenie Izraela dojrzało. — Młody, silny, w zakonie objawionym wychowany lud, przeznaczony do zachowania czystéj wiary w własnym kraju, stanął nad Jordanem.

ROZDZIAŁ II.

OD ZDOBYCIA CHANAAN AŻ DO SAULA.

Od r. 1430—1080 pr. Nar. Chr.

§. 12.

Zdobycie Chanaan. — Rozdział kraju.

Jozue przeprowadził lud przez Jordan, a obozując przy Gilgal, zdobył wielką część południowéj i średniéj Palestyny, jako też niektóre części północnéj. Cudownym sposobem wziął miasto Jerycho, później Aj (w bliskości Bethel), zawarł przymierze z mieszkańcami czterech zjednoczonych

miast Gibeonitów: Gibeon, Kefira, Baroth i Kiryjathjearim, i podbił buntujących się przeciw Gibeonitom książąt w liczbie pięciu, jako to: Jerozolimy, Hebronu, Jarmuthu, Lachisa i Eglonu, a nakoniec zwyciężył i związkowe narody północnej Palestyny. Wykorzenienie jednak tych wszystkich mieszkańców, dążące do umocnienia praw Mojżesza, nie zostało uskutecznione; Chanaanici bowiem zostali między Hebrajczykami.

Wysłańcy uratowani przez Rahabę. — Pomnik z 12 kamieni w korycie Jordanu, i podobny w pierwszym obozie za Jordanem w Gilgal. — 10go dnia pierwszego miesiąca przybycie do Gilgal, 11go powszechne obrzezanie, a 14go uroczystość Pesach. — Achan narusza łupy w Jerycho zdobyte i do celu świętego przeznaczone, za co okropną ponosi karę (kamieniowanie). — Podstęp Gibeonitów. Jozue jednak dotrzymuje im przyrzeczenia pokoju, ale ich obowiązuje do dostarczania służ-

by dla Izraelitów i świątyni. — Zwycięztwo w dolinie Ajalon, tudzież nad północnemi ludami przy jeziorze Merom.

W siódmym roku przedsięwzięto rozdział kraju; chociaż to się stało losem, miano jednak wzgląd na naturę gruntu i liczbę ludzi pojedynczych pokoleń; każde pokolenie starało się jeszcze o podbicie wskazanego sobie kraju. Lewici otrzymali 48 miast na osiedlenie (albo raczej wspólne mieszkanie z innemi). ***Powrót pokoleń Rubena, God i połowy Menasse.***

Krótko przed śmiercią swoją, Jozue zgromadził lud w Sychem, wystawił mu dobrodziejstwa od Boga otrzymane, zalecił mu wierne dotrzymanie zakonu, i umocnił na nowo przymierze Izraela z Bogiem. Umarł mając lat 110, pogrzebany w swojem dziedzictwie (Thimnath Serach) na górze Efraim. I Eljazer życie zakończył, a Pinchas najwyższym został kapłanem.

Cały więc kraj Izraelski składał się podług liczby pokoleń z 12 patryjarchalnych krain, które tylko przez jednę wspólną wiarę, pod jednym najwyższym kapłanem były zjednoczone. — Szyloh siedlisko świątyni.

Półtrzecia pokoleń wystawia nad Jordanem, ołtarz, na znak jedności z zachodnio-jordańskim Izraelem. — Micha z pokolenia Efraima zaprowadza domowe bałwochwalstwo, i Lewitę na kapłana ustanawia. — Garstka wojowników z pokolenia Dan, zabiera mu kapłana i bożyszcze, zdobywa i niszczy miasto fenicyjskie Laisz, zakłada je na nowo pod imieniem Dan, i wprowadza tam bałwochwalstwo Michy. — Obelga i sprosny występek mieszkańców miasta Gibea, przeciw goszczącemu tam Lewicie, sprowadza wojnę wszystkich pokoleń przeciwko pokoleniu Benijamina, które całkiem prawie wytępiono. — Przedsięwzięcie środków odrodzenia się tego pokolenia, pozbawionego żon i potomstwa.

§. 13.

Czasy Sędziów

prawie od r. 1350—1080 przed Nar. Chr.

Po śmierci Jozuego, młodemu ciału politycznemu brakowało wspólnego naczelnika, któryby złączył wszystkie jego członki węzłem religii i polityki. Pojedyncze pokolenia nie działały wspólnie, ale powodowały się często widokami osobistemi, a nawet osłabiały się nawzajem krwawą wojną domową.

Do zakonu Mojżesza nie zupełnie się stósowano; powinowacono się z cierpianemi w kraju ludami bałwochwalczemi, i przejmowano ich rozwiozłość obyczajów, występki i bałwochwalstwo.

Taki brak politycznéj jedności i religijnego natchnienia, pobudzał sąsie-

dnie narody do częstych napadów, i ułatwiał nawet ujarzmiania Izraelitów; wtenczas powstawali natchnieni bohaterowie (Szoftym t. j. sędziowie), którzy przywracali ludowi jego niezawisłość i wewnętrzny zaprowadzali porządek. Nadmienić tu jednak należy, że tak ujarzmianie jak i oswobodzanie nie tyczyło się całego Izraela, ale często pojedynczych tylko pokoleń.

1. Othnijel, siostrzeniec Kaleba, uwolnił lud z przemocy Kusan-Riszathaim króla Mezopotamii, i sprawował urząd sędziego lat 40.
2. Ehud podbił Moabitów, których król Eglon, połączywszy się z Amonitami i Amalekitami, ujarzmił Izraelitów, i zdobył miasto Palmowe (Jerycho).
3. Szamgar podbił Filistynów.
4. Barak i prorokini Debora, zwyciężyli Sysserę wodza Jabina

króla Hacoru (miasta leżącego właściwie w pokoleniu Naftali), który Izraelitów przez lat 20 ujarzmiał. Kraj używał 40 lat pokoju. — *Pieśń Debory.*

6. Gideon (Jerubaal) zniósł cześć Baala w Ofrze, zwyciężył Midyjanitów i Amalekitów, którzy siedm lat swemi napadami kraj niszczyli. Wymawia się od przyjęcia ofiarowanej sobie korony. — *Bałwan w Ofrze.*

6. Abimelech, syn Gideona, zrodzony z nieprawej małżonki z Sychem, za pomocą braci swej matki, otrzywawszy 70 szeklów srebra z kościoła, w którym mieszkańcy Sychemu oddawali cześć bałwanowi Baal-Beryth, zgromadził zgraję włóczęgów, na ich czele udaje się do Ofry, i na jednej skale wycina w pień wszystkich swych braci (to jest

synów Gideona), wyjąwszy najmłodszego, Jothama, który się ucieczką ratował. Następnie kazał się przez mieszkańców Sychemu królem ogłosić. — *Allegoryja Jothama.* — Po trzech jednak latach mieszkańcy Sychemu uknuli spisek przeciw Abimelechowi. Ten zdobywa miasto, kładzie trupem mieszkańców, niszczy je do szczętu, i sypie sól na gruzy (a). Oblega i zdobywa o trzy mile od Sychemu odległe Thebez; lecz chcąc zapalić wieżę nad miastem panującą, uderzony rzuconym kamieniem, ducha wyzionął.

7. Thola lat 23.

8. Jair lat 22. — Izrael oddaje cześć Baalowi.

(a) Oznaka zupełnego zniszczenia na zawsze, bez nadziei odbudowania.

9. Jeftha. Pokolenia z tamtéj strony Jordanu, uciśnione od Filistynów i Ammonitów. Ostatni zamierzają przejść Jordan dla zawojowania Judy, Benijamina i Efraima. Starszyzna miasta Gilead trwogą przejęta, wzywa Jefthy na czele rozpustnéj zgrai rabunkiem się trudniącego, by kraj od nieprzyjaciół uwolnił. Jeftha mając sobie za to zapewnione dożywotnie panowanie nad miastem Gilead, przybywa i zwycięża Ammonitów.

Córka Jefthy w skutek ślubu ojca oddana na ofiarę. — Wojna z Efraimem (szyboleth i syboleth oznacza zmianę dyjalektu).—Jeftha sprawuje urząd Sędziego w Gilead przez lat 6.

10. Abezon (Ibzan) w Bethlehem przez lat 7.
11. Elon w p. Zebulun lat 10.
12. Abdon w p. Efraim lat 8.

13. Samson (Szymszon) z Zarei w pokoleniu Dan, sławny nadzwyczajną siłą, dawał się często we znaki Filistynom. — *Jego zagadka. Jego czyny bohaterskie* i t. p.

14. Eli najwyższy kapłan, spokojny, pobożny, lecz słaby i pobłażający dla swych niegodnych synów Hofny i Pinchas. Filistynowie zwyciężają i zabierają arkę przymierza, lecz dotknięci za to karą Boską, do Beth-Szemesz ją odsyłają.

15. Samuel, wcześnie przez pobożną swoję matkę służbie Bożéj poświęcony, i przez Elego w kościele wychowany, stał się prawdziwym Boskim prorokiem. — Po śmierci Elego, powszechne zaufanie wynosi go na godność Sędziego. Wytępia bałwochwalstwo, przywraca cześć jednego Boga, i zakłada szkoły proroków, w któ-

rych młodzież kształci się na zdolnych nauczycieli. *Roczne objazdy do Bethel, Gilgal i Micpah.* Filistynów całkiem pobito, a z innemi sąsiadami pokój zawarto.

§. 14.

Stan Izraelitów w czasie Sędziów.

Od początku tego okresu, aż do czasu działalności Samuela, lud znajduje się w bardzo smutném położeniu. Dwa główne źródła tego nieszczęścia, jak wymieniono w poprzedzającym ustępie, były:

1° *Polityczna udzielność pokoleń.* Zaraz po śmierci Jozuego rozprzęgła się poprzednia wspólność związku, i każde pokolenie postępowało na własnej obranej sobie

drodze politycznéj, bez względu na interes innych; dla tego nie znajdujemy śladu wspólnego wojska, lub naczelnego wodza. Wojny o niezawisłość, prowadzone były tylko przez pokolenia o swoję niezależność walczące. Jeżeli sąsiednie pokolenia dawały pomoc, nie pochodziło to tyle z przywiązania, ale raczéj z chęci zdobyczy, i żądzy sławy. Sędzia miał podwójną powinność: w boju przewodniczyć wojsku, a podczas pokoju starać się o utrzymanie wewnętrznéj spokojności, i przestrzeganie prawa. Ale jego godność nie była dziedziczną, a władza i działalność jego rozciągały się tylko nad częścią kraju, pod jego juryzdykcyją zostającą; lecz tu nawet władza jego była ograniczoną. Nadto brakowało mu królewskiéj okazałości.

Mało skłonni do wojen byli: Debora, Eli i Samuel, a może także Jair, Ibzan, Elon i Abdon. Samson zaś nie był ani wodzem, ani sędzią, i tylko dla olbrzymiéj siły i zwycięztw przeciw Filistynom, w rzędzie sędziów policzony.

Oprócz tych sędziów, byli także urzędnicy miejscy, którzy w każdém mieście czuwali nad porządkiem i sprawiedliwością. Sędzią miasta był zwykle najpoważniejszy starzec. Jeździł na białym mule.

Nierówność sposobu życia: *W Judzie, Szymonie i Benijaminie szczególniéj ku południowi, obfitowali w wino i oliwę; na zachodzie w zboże; na północy jedna tylko rola prawie, stanowiła sposób utrzymania się; z tamtéj strony Jordanu zaś, t. j. z lewego brzegu, zájmowano się chowem*

bydła. Dan i Asser zajmowoły się handlem i rybołówstwem.

Dzikie prowadzenie wojny:

Wszyscy mający chęć do boju, na odgłos wojnę zapowiadającéj trąby, gromadzą się u dowódzcy. — Broń stanowiły: proca, szabla, włócznia i narzędzia do podpalania. Powozów i jazdy, Izraelici jako mieszkańcy gór, nie mieli; dla tego otwarte boje były rzadkie. Samuel wprowadził ulepszenia w każdym względzie.

2° *Zaniedbywanie zakonu Mojżesza.*

Z powolnym upadkiem jedności politycznéj, rozwiązała się i wspólność religijna. Jozue umieścił arkę przymierza w Szylo; ale mało bardzo udawało się tam z swemi ofiarami, gdyż każdy wołał czynić ofiarę w bliskości bez pomocy kapłanów, przez co ci

ostatni pozbawieni byli dochodów i władzy. W miejsce *czystéj* czci Boskiéj, nastąpiła cześć obrazowa, a nawet służba Baala i Astarte. Dowodem tego są: posąg Gideona, okropna ofiara córki Jefty, bałwochwalstwo Michy i pokolenia Dana, tudzież kościoł Baal-Berith w Sychem. Dopiéro Samuel polepszył stan moralny. Założone przez niego szkoły proroków, były najskuteczniéjszym środkiem strzegącym powrotu bałwochwalstwa.

ROZDZIAŁ III.

HISTORYJA IZRAELITÓW POD PANOWANIEM KRÓLÓW, SAULA, DAWIDA I SALOMONA.

Od r. 1080—975 pr. Nar. Chr.

§. 15.

Panowanie Saula, 1080—1055.

Samuel miał może zamiar, urząd Sędziów uczynić dziedzicznym; ale niesprawiedliwość jego synów, ustanowionych podsędziami, wzbudziła nieukontentowanie, a lud żądał od Samuela ustanowienia króla. Gdy próżne były wszelkie usiłowania Samuela, wybrał on Saula, wieśniaka z pokolenia Benijamina.

Wybór przez los w Micpah.

Saula nie od razu cały lud królem uznał. Powszechne uznanie go w Gilgal, dopiéro późniéj nastąpiło, po odniesioném nad Ammonitami zwycięztwie. Nachasz, król Ammona, oblegał właśnie Jabes w Gilead, i dopiéro wtenczas chciał zezwolić na poddanie się miasta, gdy wszyscy jego mieszkańcy poddadzą się sromocie wykłucia im prawego oka. Mieszkańcy prosili o danie im siedmiu dni do namysłu, tym czasem rozesłali gońców po całym Izraelu z prośbą o ratunek i pomoc.

Saul właśnie wrócił od trzody na łące się pasącéj, gdy doszła wieść o nieszczęściu Jabesytów.

Bezzwłocznie wziął parę wołów, te porozcinał, i części rozsiekane porozsyłał po całym kraju, z odezwą, że kto nie pośpieszy za Saulem i Samuelem na wojnę, tego trzoda podobnego dozna losu. Na ten odgłos, ze wszech

stron przybyło wojowników do 330,000, i na ich czele poraził Ammonitów.

Izraelici jednak podlegali jeszcze Filistynom. Powstał Jonathan syn Saula, i niespodzianie zabił Naczelnika Filistynów w Gibei. Na tę wieść, Filistynowie z nadzwyczajną siłą przybyli do Michmas (na wschód od Bethawen), ale przez Izraelitów pod dowództwem Saula i mężnego Jonathana pobici zostali.

Saula przedwczesna ofiara, karcenie go przez Samuela.

Saul ustanowił stałe wojsko i dwór okazały. Jego rząd był silny i sprężysty, prowadził szczęśliwie wojny z Moabitami, Edumejczykami, królami prowincyi Zoba (w Syryi), a ciągle z Filistynami. Samuel napominał go do zupełnego wytępienia rodu Amaleka. Saul usłuchał go, zgładził ten lud, a króla jego Agaga wziął w niewolą; ale z bogatą zdobyczą nie postą-

piono podług rozkazów Samuela. Za to rozgniewany Samuel, przepowiadał Saulowi, że go Bóg pozbawi korony, i namaścił potajemnie na króla, Dawida syna Iszai z Bethlehem. *Abner dowódzca wojska.*

Saul poczuwając się do winy, wpadł w głęboką melancholiją, która go później wtrąciła w odmęt przestępstw i srogości. Radzono, że muzyka zdołała mu sprawić rozrywkę, i przy téj okoliczności, Dawid jako dobrze grający na arfie, ukazał się na dworze. W wojnie przeciw Filistynom, Dawid zabił olbrzyma Golijata z Gath. To wyniosło go na dowódzcę, i sprowadziło ścisłą przyjaźń z Jonathanem. Ale Saul zazdrosném okiem patrząc na sławę odważnego młodzieńca, chciałby go zgładzić. W téj myśli pobudzał go do wojny z Filistynami; jako nagrodę zwycięztwa, ofiarując mu swą młodszą córkę Michalę. Dawid sam

zabił 200 (zamiast żądanych 100) Filistynów, i został zięciem króla. Saul zawiedziony w oczekiwaniu, chciał Jonathana i Michalę nakłonić do zdradzenia Dawida; ale nic nie mogło zachwiać ścisłej przyjaźni Jonathana i małżeńskiej wierności Michali.

Dawid unikając grożącego mu niebezpieczeństwa, ucieczką ratować się musiał. Po krótkim pobycie w Ramie u Samuela i w Nobie u najwyższego kapłana Abimelecha, udał się do posiadłości Achisza króla Filistynów, i tu przez udawanie pomięszania zmysłów, uszedł śmierci. Stąd wrócił do Judei, zgromadził hufce nieprzyjaznych Saulowi, ubezpieczył swą rodzinę u króla Moabitów, uwolnił miasto Kegilę z jarzma Filistynów i udał się do pustyni Syf, gdzie go Jonathan odwiedzał i pocieszał. Ciągnął potém do pustyni Paran, a stąd z powrotem do Syf.

Prześladującemu go ciągle Saulowi, kilkakrotnie dawał dowody uszanowania i wspaniałomyślności. Nakoniec Achisz król Filistynów, wskazał mu bezpieczne schronienie w Cyklag, gdzie przez 16 miesięcy przebywał, i stąd napadał na niebezpiecznych Izraela sąsiadów, a szczególniej na pozostałych Amalekitów.

Samuel umiera, i pogrzebany zostaje w Ramah. — Wypadek między Dawidem a Nabalem. — Abigail.

Wtém wybuchnęła między Filistynami a Izraelitami wojna, w któréj na żądanie Achisza, Dawid miał mieć udział; ale zazdrość książąt Filistyńskich oddaliła go od wojska. Powracając do Cyklag, zastał całe miasto przez Amalekitów w perzynę obrócone, zkąd jego rodzinę i mieszkańców uprowadzono. Niebawem udał się za nieprzyjacielem, dogonił, odebrał swoje, i do tego znaczną zdobycz. W tym

właśnie czasie na górach Gilboa, zaszła krwawa walka między Filistynami i Izraelitami, gdzie ostatni zostali porażeni, a Saul i jego synowie zabici.

Żal Dawida po śmierci Saula i Jonathana. Jego elegija.

§ 16.

Panowanie Dawida 1055—1015.

Po śmierci Saula, udał się Dawid do Hebronu, gdzie pokolenie Judy ogłosiło go królem. Izboseth syn Saula, za wpływem wodza Abnera, w Machnaim, z tamtéj strony Jordanu, panował jeszcze nad 11^{tu} pokoleniami. Ale gdy Abner opuściwszy Izbosetha, przeszedł na stronę Dawida, a Izboseth sam po dwuletniém panowaniu, od dwóch dowódzców zabity został, wszystkie pokolenia z czasem uznały

nad sobą panowanie Dawida, tak że po $7\frac{1}{2}$ latach, Dawid był Panem całego Izraela.

Wkrótce potém zwyciężył wewnątrz kraju, Jebusytów w pokoleniu Benijamin, i obrał ich miasto Jebus (potém Jerozolima) za swoję stolicę. Zwyciężył Filistynów w czterech wyprawach, i zdobył ich miasto Gath; podbił Moabitów, Hadadezera króla Zoby, który swe panowanie rozciągał aż do Eufratu; tudzież Syryjczyków z Damaszku, spieszących na pomoc Hadadezerowi. Zdobył miasto Edom, i mścił się krwawo na Amonitach (wspieranych od Syryjczyków) krzywdy wyrządzonéj swoim posłom. Tak więc Dawid nadał swemu krajowi naturalne jego granice. Jego rządy były łagodne, ojcowskie i sprawiedliwe. We wszystkich jego działaniach przebijała się szlachetność, łatwość w przebaczeniu, ludzkość, ufność w Bogu, pobożność,

tudzież żywe uczucie przyjaźni i wdzięczności. Jego życie jednak nie jest zupełnie wolne od zmazy; ale skazany za to na cierpienia, znosił je bez szemrania.

Nieposłuszeństwo jego syna Absalona.— Zaburzenie Seby. — Morowa zaraza, 70,000 pada jéj ofiarą. — Liczenie ludu: Izrael ma 800,000 a Juda 500,000 zdatnych do broni. — Przepych dworu Dawida: Zadok, Abjathar, Achimelech i Ira byli kapłanami, Seraja pisarzem, Benaja naczelnikiem gwardyi przybocznéj (Krethy i Plethy), Joab naczelnym wodzem, Jozafat kanclerzem, Adoram przełożonym nad robotami.

Dawid postanowiwszy Jerozolimę zrobić siedliskiem centralnéj służby Bożej, sprowadził tam arkę przymierza (z Kiryjath-Jearym) i robił przygotowania do budowy kościoła.

Ale prorok Nathan odwiódł go od tego, przekładając, że według objawienia Boskiego, budowa kościoła jest

zachowana dla jego następcy. Dawid więc zajął się przedewszystkiém, zaprowadzeniem stałego i regularnego nabożeństwa, a dla większéj jego uroczystości, tak on sam, jakoteż inni współcześni, ułożyli śpiewy i hymny (Psalmy) i zaprowadzili muzykę, przez co w wykształceniu lirycznéj a szczególnie religijnéj poezyi, wielką ma zasługę. Chóry muzyczne zostawały pod kierunkiem Assafa, Hemana i Ethana (późniéj Jeduthuna).

Przybytek Pański przez Mojżesza wystawiony, Dawid kazał umieścić w Gibetonie (50 stadyj na północ Jerozolimy) dokąd pod przewodnictwem Hemana i Jeduthuna wysłał Zadoka wraz z innemi kapłanami, i Lewitami. Krótko przed śmiercią urządził wspólnie z Zadokiem i Achimelechem, 24 rodzin kapłańskich, dodając im 24 chóry Lewitów, każdy z 12 złożony osób,

i kierowany przez jednego z synów Assafa, Hemana i Jeduthuna.

Następstwo tronu przyobiecał Dawid synowi swemu Salomonowi; ale starszy jego brat Adonija czynił przygotowania do przywłaszczenia sobie korony, a stronnikami jego byli: Joab i Abjathor. Dawid więc w obliczu całego ludu, kazał Salomona namaścić i osadzić na tronie.

Tak więc Salomon rządził już czas niejakiś za życia osłabionego ojca. Niedługo potém Dawid umarł po 40 letniém mądrém panowaniu.

§. 17.

Panowanie Salomona 1015—975.

Salomon wcześnie obznajmiony we wszystkiém co do ówczesnéj naukowości należało, wyćwiczony szczegól-

niéj w sztuce pisania, obdarzony żywą wyobraźnią, i duchem poetyckim, wpoił w lud swój, zamiłowanie sztuk pięknych, i kształcenia ducha, a korzystając z usiłowań swego ojca, cieszył się długiém i spokojném panowaniem.

Na początku zaraz, kazał zgładzić Adoniję, Joaba, i Symeja, jako mogących się stać niebezpiecznemi jego rządom; kapłana zaś Abjathora uwolnił od obowiązków. Upiększył Jerozolimę, wystawił tamże przepyszny kościoł, i założył niektóre inne miasta. — Z Chiramem królem Tyru, zawarł traktat handlowy, mocą którego Fenicyja dostarczała mu cedrów, i innego budulcu, a on w zamian tego dawał zboże i oliwę.

W Ecyjon-Geber (port) wybudował okręty, które razem z flotą Fenicyjską żeglowały przez odnogę Arabską do Ofiru (jak się zdaje w zachodniéj części Indyj) i sprowadzały złoto. Oprócz

tego wyprawiał swe okręty wraz z Fenicyjskiemi w podróż do Hiszpanii, (Tarsis) skąd co trzy lata sprowadzały mnóstwo złota, srebra, słoniowej kości, małp i pawi. Z Egiptu sprowadzał potrzebną liczbę koni.

Przepych jego dworu był nadzwyczajny. Niezmierne bogactwa Jerozolimy, pogrążyły go z czasem w gnuśność, zbytki i zniewieściałość, tak że przy końcu panowania swego, Salomon przedstawia rzeczywisty obraz zwyczajnego satrapy wschodniego.— Tysiąc kobiet, między niemi wiele obcych, stanowiły jego seraj, a te wtrąciły go w bałwochwalstwo, tak że sam kazał stawiać kaplice bałwanom Amona, Moaba, Fenicyi i Egiptu.

W ostatnich czasach jego panowania, miały miejsce wewnętrzne zaburzenia. — *Jerobeam*, *Reson*.

Urządzenie kościoła: Ten wystawiony był na górze Moryja, na wscho-

dniém wzgórzu Syjonu, i otoczony dwoma podwórzami, zewnętrznem i wewnętrznem, ostatnie zwano zwykle podwórzem kapłanów. Wnętrze kościoła było na wzór Przybytku Pańskiego, podzielone na świątynię i najświętszą świątynię.

§. 18.

Stan wewnętrzny Izraelitów.

Izraelici stanowili lud samoistny. Gibeonici, pomimo że mieli sobie zabezpieczoną opiekę, wskazani na ciągłe usługi przy kościele, zostawali w położeniu niejako ograniczoném. Było to zwyczajem w starożytności, aby podbitym ludom, jakąś pewną (niższą) przeznaczać dla kraju usługę. Zbierania się w Jerozolimie, trzy razy do roku, pod czas wielkich świąt, utwierdziły religijny i współeczny

związek, i utrzymały wspólną czynność wewnętrzną. — Chociaż w tych zbiéraniach nie wszyscy Izraelici mieli udział, chociaż niektórzy w innych miejscach ofiarowali, a nawet wystawiali bałwany, jednak i ci nie tylko że nie wyrzekali się przymierza z Bogiem, ale nawet zachowaniem niektórych praw dążących do zewnętrznéj czystości i wstydliwości (*zakaz pożywania pokarmów, prawo czyszczenia się, zakaz łączenia się z powinowatemi krwi* i t. p.) jakoteż języka, odróżniali się od innych okolicznych narodów.

Nawet monety, waga, miara i podział czasu, miały cóś odznaczającego. Główną monetą był *szekel* (t. j. waga) około 30 kopiéjek wynoszący. Odróżniano szekel święty od szekla wagi krajowéj. *Beka* była połową, a *gera* $^1/_{20}$ szekla. *Kikor* (waga złota i srébra) wynosi 3000 szeklów świętych. — Miara rozciągłości stanowiła

szerokość palca, *pięści*, *stopa*, *łokieć* (od łokcia ręki). Do mierzenia większych rozciągłości używano *pręta* albo *sznura*, przy budowlach *skali*.

Suche miary: kor, był największą miarą; trzymał 2 *lethechy*, lethech 5 *ef* lub *bath*, jedna *efa* 3 *seah* albo 10 *omerów*, *kab* podług zdania Rabinów miał mieć 1/6 efy, *roba* 1/4 kabu. Do płynów *Bath*, *hin* (1/6 tegoż), i *lug* (1/12). Rok miał 12 miesięcy, już 29, już 30 dni liczących. Ażeby jednak przez niestósowanie się do roku słonecznego, nie zmieniły się z czasem stałe święta połączone z ekonomicznemi epokami żniwa, musiano co lat 2 lub 3 wtrącać jeden miesiąc (weader) *rok przybyszowy*.

Miesiące i dni, były tylko liczone, a nie mianowane. Doba cywilna zaczynała się z zachodem słońca. Noc dzielono na trzy pory czuwania, z których każda trwała prawie 4 godziny.

Sztuka pisania rozszerzyła się wraz z ukształceniem; ślady sztuki rysowania widzieć się dają. Malarstwo zupełnie obce. Nauki matematyczne bardzo mało znane. W muzyce i poezyi wielkie postępy.

Szczególne sposoby utrzymywania się były: rolnictwo, uprawa wina, i chów bydła. Przędziwo, tkaniny, plecionki z wełny i lnu, drut srébrny i złoty i inne wyroby, przysposabiały kobiéty tak na potrzeby domowe jak i na sprzedaż.

Mężczyzni zajmowali się wyrabianiem bissusu (bisior) i tkanin wełnianych, wałkowaniem, farbowaniem, i wyrabianiem skór. Oprócz tego było jeszcze wielu rzemieślników: cieśli, odléwaczy różnych przedmiotów z kruszców, kowali, garncarzy, mularzy i wielu innych.

§. 19.

Rozdział Państwa (975).

Po śmierci Salomona wstąpił na tron syn jego Roboam (Rehabeam). Roboam niezważając na zdanie starszych doradzców, szedł za radą młodszych, a Izraelici wybrali królem swoim, Jerobeama. Tylko pokolenia Judy i Benijamina zostały wiernémi Roboamowi.

Tak więc Izrael rozłączył się na dwa królestwa. Królestwo Judzkie (do którego musiało należeć kilka miast pokolenia Dana i Szymeona) było wprawdzie mniejsze, niżeli Izraelskie czyli Efraima: rozciągało się bowiem tylko na 10 m. długości i ledwo 6 szerokości, miało jednak znaczny wpływ, już to przez posiadanie stolicy, świątyni i kapłaństwa, już też przez zwierzchnictwo nad Edomem i jego portami.

ROZDZIAŁ IV.

KRÓTKI RYS DZIEJÓW KRÓLESTWA IZRAELSKIEGO AŻ DO JEGO UPADKU.

Od r. 975 do 772 pr. Nar. Chr.

§. 20.

Królestwo Izraelskie było monarchiją obieralną, jedna dynastyja została przez drugą strącona z tronu. Ażeby pokolenia Izraelskie nie złączyły się znowu z Judeą w czasie wędrówek do Jerozolimy, królowie wprowadzili nikczemne bałwochwalstwo; stąd poszły zamieszania, zmiany rządu i wczesny upadek na zawsze. Stolicą było miasto Szechem, a później Szomron (Samaryja).

§. 21.

a) **Rodzina Jerobeam.**

1. *Jerobeam* urządza cześć cielców złotych na granicy państwa w Danie i Bersabie, i powołuje osobną kastę kapłanów do zarządzenia służbą bożą. Wskutek tego wielu prawdziwych Kapłanów i Lewitów pozbawionych sposobu utrzymania się, jako też mieszkańców prawowiernych przenosi się do Judei.

2. Jego syn *Nadab* zginął przy oblężeniu m. Gibethona.

b) **Rodzina Baesza.**

3. *Baesza* oddaje się bałwochwalstwu. — Prowadzi wojnę z Judeą.

4. Po nim syn jego *Ela*.

5. i Wódz *Zymry*.

c) Rodzina Omry.

6. *Omry* buduje Szomron, gdzie odtąd stolica państwa.

7. Syn jego *Achab* król izraelski najbezbożniéjszy, pod wpływem swéj żony Izabelli księżniczki fenicyjskiéj wprowadza bałwochwalczą cześć bożyszcza Baala. Przeciw temu powstają prorocy Elijasz z Tyszby tudzież uczeń jego Elizeusz, i wiele okazują cudów. — Izabella wytępia proroków Boskich. Dwie wojny przeciw Benhadadowi Rządcy Syryi pomyślnie mu się wiodą, w trzeciéj zaś wspólnie z Jozafatem królem Judzkim rozpoczętéj ciężko raniony, życia dokonał.

8. Jego syn *Achazyjah.*

9. Drugi syn *Joram* prowadzi wojnę z Syryją w któréj Szomron oblężone zostaje.

§. 22

d) **Rodzina Jehu.**

10. *Jehu* niszczy służbę Baala, ale zostawia cześć cielców. Za jego panowania Syryjczykowie pod wodzą Hazaela zdobyli Gilead.

11. Jego syn *Joachas*, — napady Syryjczyków.

12. *Jehoas*, *(Joas)* zwyciężył Amazyjasza króla Judzkiego, wziął Jerozolimę, i prowadził szczęśliwie wojnę z Syryjczykami.

13. Jerobeam IIgi przywraca krajowi dawne jego granice. — *Prorocy Ozeasz (Hosea)*, *Amos*, *i Jonas*.

14. *Zacharyjah*.

15. *Szallum*.

§ 23.

e) **Rodzina Menahem.**

16. Menahem. —kraj podbity i zmuszony hołdować Fulowi królowi Assyryjskiemu.

17. Jego syn Pekachijah.

f) **Rodzina Pekah.**

18. Pekach. Łączy się z królem Syryjskim i napada na Judeę. Lecz król Judzki Achaz wzywa na pomoc króla Assyryjskiego Tyglath Palessera który zdobywa Syryją, Gallileę i Gilead, a ich mieszkańców uprowadza w niewolą. Jeńców Izraelskich wysyła na zaludnienie do Medyi, a Syryjskich do Kiru. (740 r.)

g) **Rodzina Hoszea.**

19. Hoszea. — Król Assyryjski Szalmanesser wkroczył do kraju, po trzech

letniém oblężeniu zdobył Samaryją, — najznakomitszych mieszkańców, wojsko i zdatnych rzemieślników przesiedlił do Mezopotamii (722), a spustoszony kraj nowemi zaludnił osadnikami. — Ci pomięszali się z pozostałemi Izraelitami, skąd powstali tak zwani *Samarytanie* czyli *Kuthejczykowie*.

Po przybyciu do tego pustego kraju, często lwy ich niepokoiły. — Przypisując to nieszczęście, odmianie religii dotąd w tym kraju panującéj, sprowadzili kapłana Izraelskiego, który osiadł w Bethel, i wykładał naukę czystéj wiary Boskiéj. Stąd powstała u nich religija zawiérająca w sobie zasady wiary Boskiéj pomięszanéj z czcią cielców i bałwanów.

ROZDZIAŁ V.

KRÓTKI RYS DZIEJÓW PAŃSTWA JUDZKIEGO AŻ DO JEGO UPADKU

Od roku 975 do 588 pr. Nar. Chr.

§ 24.

Królestwo Judzkie, monarchija dziedziczna w rodzie Dawida; w zupełności wierna czystéj religii. Prorocy utrzymują i żywią przywiązanie do Boskich objawień, dopóki bezbożność, rozprzężenie, zepsucie obyczajów, niemoc i wstrząśnienia polityczne wielkich państw Azyjatyckich nie sprowadziły jéj upadku.

§ 25.

1. Rehabeam (Roboam),

Wybudował wiele fortec. Szyszak król Egipski wkroczył do Jerozolimy i złupił kościoł. — Wojna z Izraelem.

2. Abijam.

Zwycięża Jerobeama, — ale oddaje się bałwochwalstwu.

3. Assa.

Wykorzenia bałwochwalstwo, i służbę prawdziwego Boga utwierdza publiczną uroczystością. — Zakłada warownie, wzmacnia wojsko i szczęśliwie toczy boje z Etyjopejczykami i Baeszą.

4. Joszafath

Wstępuje w ślady ojca, — zostaje w stosunkach przyjaźni z Izraelem.

Prowadzi wojny z Filistynami, Arabami, Syryjczykami i Moabem, i wprowadza żeglugę.

5. Jehoram.

Wchodzi w związek małżeński z Athaliją córką Achaba, i wpada w bałwochwalstwo. — Sąsiednie narody niszczą kraj.

6. Achazyjah.

Odwiedza króla Izraelskiego Jehu, gdzie śmierć znajduje.

7. Athalija.

Matka Achazyjasza wstępuje na tron. — Dla zapewnienia sobie korony, dopuszcza się okrucieństw przeciw własnym wnukom: — jeden tylko Joas ocalony.

8. Joas.

Ukryty w kościele przez Najwyższego kapłana Jojadę po niej królem

ogłoszony zostaje. Z początku służba Boża przywrócona, ale po śmierci Jojady znów upada. Hazael na czele Syryjczyków szerzy spustoszenie.

9. Amazyjah.

Walczy pomyślnie z Edomem, ale nieszczęśliwie przeciw królowi Izraelskiemu Joasowi, który zdobył Jerozolimę, i w części zniszczył mury miasta. — Syn jego Azaryja był współrządzcą.

10. Azaryjah (Usyjah).

Doprowadził państwo do kwitnącego stanu. Zwyciężył Filistynów, Arabów, i shołdował Moabitów. W końcu panowania toczył spory z kapłanami. — *Prorocy Jeszaja (Izajasz) i Amos.*

§ 26.

11. Jotham.

Zapewnił zewnętrzne bezpieczeństwo kraju założeniem twierdz i zmuszeniem Ammonitów do daniny.

12. Achaz.

Oddał się bałwochwalstwu. Nie zważając na przestrogi Izajasza, szukał pomocy u Assyryjczyków przeciw Izraelitom, Syryjczykom, Edomitom i Filistynom. — *Prorok Micha.*

13. Hiskijah (Ezechijasz).

Wychowany zupełnie w duchu proroków, odznaczył się pobożnością, wytępił bałwochwalstwo, i przywrócił cześć jednego Boga. — Oswobodził się od Assyryjczyków i Filistynów. — Liczne zastępy Assyryjskie

pod dowództwem Sancheryba obległy Jerozolimę, lecz wybuchła w wojsku zaraza, i wkroczenie do jego kraju, Tyrhaka króla Etyjopii, zmusiły go do odwrotu. — *Prorok Izajasz bardzo czynny*; Hiskijah ciężką złożony chorobą, cudem uleczony zostaje. W szóstym roku jego panowania upadło państwo Izraelskie. — *Prorok Nahum.*

§ 27.

14. Menasse (698).

Sprowadził wszelkie okropności bałwochwalstwa, — własnego syna ofiarował Molochowi, i zgładził wiele niewinnych. — Uprowadzony w niewolą do Babilonu, za powrotem swoim, lepszym był ożywiony duchem.

15. Amon (644).

Sprzyja bałwochwalstwu.

16. Joszyjah (643—611).

Najpobożniejszy król Judzki. Podczas naprawy kościoła, Najwyższy kapłan Chilkija znalazł tam ukrytą księgę praw Mojżesza. — Joszyjah wytępia do szczętu bałwany, zgromadza cały lud, odnawia przymierze Mojżesza, i obchodzi uroczyście święto *Pesach*. — *Prorocy Jeremijasz i Cefanijasz*. — Joszyjah w bitwie, którą jako sprzymierzeniec Babilonu wydaje Nechonowi królowi Egiptu, polega przy Megiddo, przez to Judea została podległą Egiptowi.

17. Joachas (Szallum).

Przez Nechona uprowadzony w niewolą.

18. Jojakim (Elijakim).

Wystawia wspaniałe budowle, ale uciemięża lud. — *Jeremijasz przepowiada upadek świątyni i Jerozolimy.*

Po bitwie przy Karchemisz (Circesium) w której Egipcyjanie porażeni zostali przez Nebuchodnezora (607), Jojakim widział się zmuszony poddać Babilończykom. — Usiłował się później oswobodzić, lecz Nebuchodnezor zbrojnemi zastępy znów napadł na Judeę.

19. Jojachin (Jochonijasz) (599).

W trzecim miesiącu panowania swego uprowadzony przez Nebuchodnezora w niewolą do Babilonu wraz z 10,000 jeńcami, w liczbie których był sławny później prorok Jechezkiel (Ezechijel).

20. Cydkijah (Sedecyjasz) (598).

Chociaż Nebuchodnezor na tron go wyniósł, i chociaż liczne były przestrogi Jeremijasza, łączył się jednak z Egiptem i innemi nieprzyjaciołmi Babilonu. — Rozjątrzony Nebucho-

dnezor przybył do Judei, zdobył większą część miast, rozbił liczne wojsko Egipskie, obległ Jerozolimę, i po ośmnastu miesiącach, 9 dnia, 4 miesiąca opanował i złupił miasto, zgładził znaczną część mieszkańców, a króla pozbawionego wzroku, okutego w kajdany, odesłał do Babilonu gdzie w więzieniu życia dokonał.

Po wzięciu Jerozolimy, przybył tam Nebuzaradon, naczelnik gwardyi Króla Babilońskiego, uprowadził najwyższego kapłana Seraję i zastępcę jego Cefanijasza wraz z wielu sługami kościoła i wodzami do Rybli, gdzie padli ofiarą. Świątynię, pałac i inne wspaniałe budowle obrócił w perzynę. a mury miasta rozwalił (588). Część ludu uszła w sąsiednie kraje, a inna musiała się udać do Babilonu.

Nad szczątkami ludu w kraju pozostałemi, Nebuchodnezor ustanowił namiestnikiem Gedaliję; którego siedli-

skiem było Micpah. — Na zapewnienie Gedalii, że wszelkie prześladowanie ustało, wielu wychodźców wróciło z krain Moaba, Edoma i Amona. — Ale Izmael krewny królewskiego domu, obrażony wyniesieniem Gedalii, w zmowie ze zwolennikami, przy uczcie, podstępnie go zgładził wraz z wielą wojownikami Judzkiemi i Chaldejskiemi. Zemsta Chaldejczyków była nieuchronna. — Lud więc pytał się Jeremijasza o radę, czy ma się schronić do Egiptu? Jeremijasz wprawdzie mu odradził, ale lud obstawał przy powziętym zamiarze, i uszedł wraz z rodzinami do Egiptu, zabrawszy z sobą Jeremijasza i sługę jego Barucha.

W Daphne (Tachpanches) niedaleko Pelusium obrali sobie siedlisko, gdzie napotkali wielu współwyznawców poprzednio tam zbiegłych. Nadto znaczna ich liczba mieszkała w Migdal,

Memphis, Patros i innych miastach Egipskich.

Gdy instytucyja Mojżesza nigdy nie była doskonale urzeczywistnioną, przeto i kraj Izraelski stanowił chwiejącą się budowę, która nie zdołała się oprzeć ani wewnętrznemu rozprzężeniu, ani ciosom zewnętrznym; o ile zaś objawiona nauka musiała zostać prawdą i dla ludzkości przechowaną, o tyle lud który ją przechowywał, ciągle istniał, pomimo utraty swego bytu politycznego.

PORZĄDEK NASTĘPSTWA KRÓLÓW.

IZRAELSKICH Od roku 759—722.	lat	miesięcy	JUDZKICH Od roku 975—588.	lat	miesięcy
Jerobeam panował	22		Rehabeam panował	17	
Nadab „	2		Abijam „	3	
Baesza „	24		Assa „	41	
Ela „	2		Joszafath „	25	
Zymry „ krótko	—	—	Jehoram „	8	
Omry „	12		Achazyja „	1	
Achab „	22		Athalija „	7	
Achazyja „	2		Joas „	40	
Joram „	11		Amazyjah sam „	17	
Jehu „	28		Amazyjah i Ussyjah	12	
Joachas „	17		(Ussyjah) sam, Azaryja	40	
Joas „	16		Jotham „	16	
Jerobeam II „	41		Achaz „	15	
Zacharyja „	„	6	Hiskijah „	30	
Szallum „	„	1	Menasse „	55	
Menahem „	11		Amon „	2	
Pekachijah „	2		Joszyjah „	31	
Pekach „	20		Joachaz „	—	3
Anarchija trwała	9		Jojakim „	11	
Hosea panował	9		Jojachin (Jochonijasz)	„	3
•			Cydkijah „	11	

§ 28.

Prorocy Izraela.

Izrael chociaż tak często popadał w bałwochwalstwo, przeznaczony jednak był do utrzymania na ziemi wiary prawdziwego Boga.

Dla tego właśnie w czasach największéj bezbożności, Bóg obudził proroków, którzyby byli wiernemi stróżami i zachowawcami prawdziwéj wiary. Ci mężowie, jako przepowiadający przyszłość, powstawali z wielką i świętą żarliwością przeciw bałwochwalstwu i występkom, starali się wiarę w prawdziwego Boga, coraz bardziéj oczyszczać i rozszerzać, napominali do poprawy życia i obyczajów w ogólności i w szczególności, zwiastowali błogosławieństwo i przekleństwo odpowiednio do powrawy i zepsucia,

i wpajali odwagę w stroskanych, obiecując w przyszłości szczęśliwsze życie, zarazem ganili nieodpowiednie przeciw innym narodom postępowanie; i wskazywali błędy i niedołężność Naczelników sądownictwa. Za panowania Achaba i Achazyjasza śmiało powstał prorok *Elijasz* z Tyszby, i z rzadką otwartością gromił zaniedbywanie wiary.

Mniej popędliwy, a tém samém z większym wpływem, wystąpił *Elizeusz* uczeń, towarzysz i następca jego, za panowania Jorama, Jehu, Joachasa i Joasa. Z proroków którzy się za czasów Ozyjasza i Jerobeama II odznaczyli, na szczególniejszą zasługują uwagę, *Amos*, *Joel i Hozeasz*.

Amos był pasterzem z Thekoa w pokoleniu Judy; czując w sobie natchnienie, udał się do Bethel: miejsca zgromadzenia Izraelitów przynoszących ofiary. Tam silnie mówił o zepsuciu

obyczajów, i braku sprawiedliwości w Judei Izraelu, Damaszku, Gazie, Tyrze, Edomie i Amonie, a wyprowadzając bliski upadek tych ludów nieizraelskich, jako skutek upadku ich sił moralnych, przepowiadał równy los swéj własnéj krainie, któréj przestępstwa, tém są większe, że Opatrzność zsyła jéj proroków, którzy usiłują na prawą naprowadzić ją drogę. — Przez Amazyjasza jednak kapłana w Bethel prześladowany, wrócić musiał do Judei.

W szczytniéjszéj i kwiecistszéj jeszcze wymowie, gromił prorok *Joel* za czasów Joasa. Głęboki smutek, który sprawiły okropna szarańcza i susza, nastręczyły mu okoliczność napominania ludu swego do pokuty, któraby nietylko że sprowadziłaby dostatek, ale przywróciłaby wiek złoty, w którym Fenicyjanie, Filistynowie, Edom

i Egipt, tak jak dawniej znowuby imię Izraela wymawiali z uszanowaniem.

Hozeasz powstawał z wielką gorliwością na nikczemne bałwochwalstwo, rozwiozłość możnych, zepsucie obyczajów, tudzież szczególne występki, i przewidywał, że związki z Egiptem i Assyryją sprowadzą nieochybny upadek Państwa. — Jego proroctwa za ostatnich czasów Jerobeama II, Zacharyi, Szalluma i Menahema ściągają się głównie do Izraela; o Judei wspomina, ale z uszanowaniem.

Ze wszystkich proroków jaśnieje najbardziej *Izajasz (Jeszaja)*; on pod trzema panowaniami, jakoto Jothama, Achaza i Ezechijasza działał zbawiennie. Już to powstawał przeciw rozwiozłości ludu, pobudzał do poprawy, mającej na celu nie czcze i powierzchowne obrządki, ale wykonywanie cnot obywatelskich i wymierzanie sprawiedliwości, już też silnie ganił

zgubne środki zewnętrznych stosunków; przepowiadał oraz, że nieposłuszni ulegną srogim karom, posłuszni zaś cieszyć się będą zbawieniem. — Jako zaufany przyjaciel Ezechijasza miał on wielki wpływ na sprawy państwa, a reforma za panowania tego króla wprowadzona, bez wątpienia była skutkiem jego działalności.

Współczesnym Izajasza był prorok *Micha*, który także narzekał na zepsucie obyczajów, i groził Judei i Izraelowi okropnemi niebios karami: zniszczeniem kraju i wygnaniem, ale zarazem wspomniał o przyszłém szczęściu po dniach niedoli.

Po bezskutecznym napadzie Sancheryba, prorokował *Nahum*; a oburzony na zepsucie sprowadzone przez Assyryjczyków do Judei, w żywych i mocnych kolorach skréślił zburzenie Niniwy.

Około 70 lat później, w pierwszych

czasach panowania Jozyjasza, przepowiadał *Cefanijasz* upadek pogrążonej w zepsuciu Jerozolimy, zwiastując zarazem odrodzenie się jej za powrotem na drogę cnoty.

Za panowania Jojakima żył *Habakuk*. Ten w natchnieniu swojém przewidywał okropności, których się Chaldejczykowie dopuszczą w Judei, niemniéj także jaka tego nieprzyjaciela czeka sroga niebios kara.

Swiadkiem upadku Judei był prorok *Jeremijasz*. Najwyższe urągania i pokrzywdzenia nie wstrzymały go od bolesnego opłakiwania, i głośnych narzekań, że lud odstąpił religii przodków, że pogrążył się w bezprawia, stąd przepowiadał upadek Jerozolimy jeżeli się nie poprawi. Jego usiłowania były bezskuteczne, a nieszczęsne proroctwo całkiem się ziściło.

W liczbie Żydów uprowadzonych do Chaldei za króla Jojachina był pro-

rok *Ezechijel.* Na siedm lat przed zburzeniem Jerozolimy, zaczął prorokować i w tym charakterze działał przez lat 22. — I prorok *Daniel* żył za czasów wygnania.

Przez trafne wytłumaczenie snu, osiągnął znakomity na dworze urząd i godność naczelnika babilońskiej kasty *Magów*, a po wzięciu Babilonu przez Medów, wzniósł się do stopnia Ministra Stanu.

Po powrocie do ojczyzny, nauczycielami głównemi byli prorocy: *Hagaj, Zacharyjasz i Malachijasz.*

ROZDZIAŁ VI.

IZRAELICI POD OBCEM PANOWANIEM AŻ DO CZASU MACHABEUSZÓW.

Od r. 588 do 175 pr. Nar. Chr.

§ 29.

Stan Izraelitów w czasie wygnania.

Uprowadzeni w niewolą Żydzi, po większéj części osadzeni zostali w okolicach Eufratu, gdzie napotykali szczątki swych współbraci. *Żydzi i Izraelici* odtąd lud jeden stanowili. *).

*) Nazwanie Żyd (Juda) jest godniejszém z tego powodu, że kiedy Izraelici pod panowaniem Jerobeama i później odstąpili wiary prawego Boga, Żydzi zostali wiernemi Zakonowi Mojżesza.

Stan ich w Babilonie nie był opłakany, niektórzy opływali nawet w dostatkach, mieli prawo nabywania gruntów, wolność wyznania, a odznaczający się zdolnościami osięgali urzędy, — j. t. Danijel i jego towarzysze.

Tu oddaleni od rodzinnej ziemi, będąc w niewoli, nauczyli się zastanawiać nad swym losem, a poznawszy nikczemność bałwochwalstwa, żałowali, że odstąpili od Boga; gdyż w tém widzieli przyczynę swego wygnania.

Powstało więc szlachetniejsze i czystsze o Bogu wyobrażenie, i uroczyste zgromadzanie się na modlitwę. — Powstanie wielu Psalmów do tego się czasu odnosi.

Po 43 letniém panowaniu, umarł Nebuchodnezor. Jego następca Ewil-Merodach obdarzył znowu Jojachina wolnością, okazując mu cześć królewską.

I w Medyjsko-Perskiém państwie Żydzi szczególnego nie doznawali

udręczenia. Pod panowaniem Cyjaksaresa ojca Astyjagesa (podług innych za Kserksesa) wydarzył się jednak wypadek w księdze Esthery opisany.

§ 30.

Powrót do Palestyny.

Król Perski Cyrus zdobywszy Babilon, dozwolił Żydom wrócić do rodzinnéj złemi, i odbudować kościoł. Około 50,000 wróciło pod dowództwem księcia Zerubabela, i najwyższego kapłana Jozuego r. 536 (to jest 52 lat po zburzeniu Jerozolimy, albo 70 lat po ukazaniu się Nebuchodnezora w małéj Azyi w r. 606 pr. Nar. Chr.). Pozostali tamże, hojnie obdarzyli wracających, a Cyrus dostawił im na powrót 5,400 świętych naczyń kościelnych.

Budowa kościoła rozpoczęła się drugiego roku po powrocie. Gdy jednak Samarytanie w tej budowli, udziału nie mieli, przejęci zazdrością oczernili Żydów na dworze Perskim, a przez to budowa została przerwaną, i dopiero za czasów Daryjusza Histaspa dalej prowadzoną i ukończoną r. 516. *Prorocy Haggaj, i Zacharyjasz. Poświęcenie kościoła.*

§ 31.

Ezdrasz (Ezrah) i Nechemijasz.

Pod panowaniem króla Artakserksesa Longimona, 458 (podług innych za Kserksesa) kapłan i uczony autor Ezdrasz (potomek Arona w prostej linii) otrzymał zezwolenie wrócenia do kraju, z drugą osadą złożoną z 1700 mężczyzn prócz niewiast i dzieci.

Głównym jego zamiarem, było,

przywrócić prawo Mojżesza i ustanowić sędziów którzyby stósownie do tego zakonu, wszystkie sprawy, nieograniczenie rozsądzali, do czego Król go upoważnił.

Na widok zniszczonéj Jerozolimy, okropna opanowała go boleść; znakomitsi zwrócili szczególniéj jego uwagę, na konieczność reformy związków małżeńskich; gdyż lud lekkomyślny powinowacił się z okolicznemi poganami. Wtenczas Ezdrasz zgromadził około siebie cały lud, 20 dnia dziewiątego miesiąca, i nakazał aby oddalono z swego grona wszystkie obce kobiéty, wraz z ich dziećmi. Wszyscy oświadczyli gotowość stósowania się do tego rozkazu; wyznaczono więc kilku mężów mających się tém zajmować, i po trzech miesiącach, oczyszczenie to uskuteczniono. Z wielką troskliwością odpisał Ezdrasz zakon

Mojżesza, i z jego to ręki otrzymaliśmy je zapewnie tak, jak jest teraz.

W r. 444 Nechemijasz Podczaszy Króla, otrzymał pozwolenie odbudowania murów Jerozolimy. W przeciągu 62 dni (od dnia 2 miesiąca Ab, do 25 Ellul) pomimo przeszkód ze strony Samarytanów (*Sanballat rządca Samarytański, Tobijasz Amonita i Geszem Arab*) mur ukończono, i z wielką poświęcono radością.

Piérwszego dnia miesiąca Tyszry, następnego roku w rannéj porze, wszyscy ojcowie familii wraz z swemi żonami, zgromadzili się na wielkim placu w Jerozolimie, i Ezdrasz aż do południa czytał zebranym prawo Mojżesza, a pod czas tego, wielu znakomitszych mężów i Lewitów powtarzało w oddaleniu jego słowa i ich treść tłumaczyło. Dnia drugiego, znowu czytano i tak następnie aż do 24go tego miesiąca.

W ciągu tego czasu obchodzono znowu uroczyście, po raz piérwszy święto Kuczek.

Dnia 24 t. m. cały się lud zgromadził, na wspólną pobożną pokutę i tam uroczyście zobowiązał się, do ścisłego i sumiennego zachowania przepisów zakonu.

Postanowiono również, aby wszyscy znakomitsi mężowie, obrali sobie siedlisko w Jerozolimie, a oprócz tego, ażeby dziesiąta część ludu, bądź z chęci bądź też losem przeznaczona, tam się przeniosła. Z tego wszystkiego, jasno widzieć się daje, jak zbawienne i gorliwe były usiłowania Ezdrasza i Nechemijasza dla poprawienia moralnego i fizycznego stanu ludu.

Obu tych mężów, można nazwać istotnemi założycielami nowych osad. Powaga ksiąg Mojżesza stała się odtąd niewzruszoną; zostały one księgami

ludu, z których każdy mógł czerpać całą naukę *judaizmu*.

Prawie 12 lat, trwało sprężyste panowanie Nechemijasza.

Po upływie tego czosu wrócił do Artakserksesa, później jednak uzyskał znowu zezwolenie powrotu do Jerozolimy, a zastawszy tam nowy nieporządek takiemu starał się tamę położyć.

Malachijasz ostatni prorok,—pociąg do bałwochwalstwa zupełnie zniknął. Związek kapłanów i uczonych (może już przez Ezdrasza) ustanowiony, czuwał nad rozszerzeniem i wykonywaniem praw Mojżesza, i wydał niektóre stósowne i religijne rozporządzenia. Ten związek znany jest później pod imieniem *„Wielkiéj Synagogi"*, a członkowie jego zwali się: *mężami wielkiego zgromadzenia.*

Posiedzenia władz sądowych, odbywały się dnia 2 i 5 każdego tygodnia; wtenczas bowiem mieszkańcy wsi

przybywali do miasta na targi. W te dni czytano także w każdém mieście ustępy z Pisma Świętego dla upowszechnienia jego znajomości. — Zbiérano także pisma proroków. Czynność uczonych odtąd szczególniéj zwróciła się, na objaśnienie i wykład Pisma Świętego. Te objaśnienia przechodziły z ust do ust, i ztąd powstała późniejsza *tradycyja*.

§ 32.

Kościoł Samarytański na górze Garyzym.

Manasse wnuk najwyższego kapłana Elijaszyba, będąc przez Nechemijasza z kościoła wypędzony, dla tego że niechciał się rozwieśdź z swoją żoną; córką Sanballata rządcy Samarytańskiego, za namową teścia swego wystawił na górze Garyzym (przy

Sychem) kościoł dla Samarytanów, podobny do Jerozolimskiego, i tam został kapłanem. Wielu żydów szczególniej takich którzy z zaprowadzonych przez Ezdrasza i Nechemijasza nowości nie byli zadowoleni, przeszło do Samarytanów. Ten przeciwny kościół powiększył jeszcze rozdwojenie i nienawiść między żydami i Samarytańczykami.

§ 33.

Dalsze powodzenie Żydów.

Osada żydowska zależąca od Persów, pod naczelnictwem swych najwyższych kapłanów, przez długi czas używała spokojności. *Następstwo najwyższych kapłanów: Josua, Jojakim, Elijaszyb, Jojada, Jonathan, i Jaddu.*
Zwierzchnictwo Perskie trwało od r. 536 do 332, a zatém lat 204.

Przez zwycięztwa Aleksandra Króla Macedońskiego, Żydzi dostali się pod panowanie Macedońskie. Bohatér ten po zwycięztwie Persów i zburzeniu Tyru, w przechodzie do Egiptu obrócił swój oręż, na ukaranie Judei, za to, że (jako sprzymierzona z Fenicyją) nie chciała mu dostarczać żywności pod czas oblężenia Tyru. Lecz za zbliżeniem się jego do Jerozolimy, najwyższy kapłan Jaddu w stroju świątecznym na czele licznego zgromadzenia wyszedł na jego spotkanie, i tém Aleksandra tak ujął, że ten pogromca wschodu, wszedł do Jerozolimy jako przyjaciel i w kościele ukorzył się przed Bogiem Izraela.

Po śmierci Aleksandra, Syryją i Palestyną rządził Laomedon; ale wkrótce Ptolomeusz Lagus rządca Egiptu toczył z nim wojnę, opanował Judeę (315) i w Sobotę zdobył Jerozolimę. Przesiedlił wiele żydów (podług Jó-

zefa Flawijusza 100,000) do Egiptu Lydyi i Cyreny, i użyczył im wszelkich praw, przez co i wielu innych chętnie się tam przeniosło.

Za panowania Ptolomeusza Filadelfa, Palestyna została Egipską prowincyją. (280) Do tego czasu odnosi się tłómaczenie Biblii na język grecki, przez 72 uczonych żydów znane pod nazwiskiem *Septu Aginta.*

Ewergetes i Filopator od 301-203. *Ewergetes nie mogąc od chciwego Onijasza, należnego otrzymać haraczu, zaczyna grozić, lecz Józef krewny Onijasza złagodził gniew jego.— Filopator ciekawością zdjęty; chciał koniecznie dostać się do wnętrza kościoła, ale przy podwojach wpada w omdlenie. Pałając zemstą, postanawia zmuszać Żydów do bałwochwalstwa; lecz poznawszy że Opatrzność czuwa nad niemi, zostawił im ich zakon.*

Żydzi znużeni niecném postępowaniem rządców Egipskich, (204) wypowiedzieli Egiptowi posłuszeństwo i udali się pod opiekę Króla Syryi Antyjocha W. który się z niemi łagodnie obchodził, a oni go też jako dobroczyńcę bardzo poważali. *Panował do roku* 187.

Wojna między Syryją a Egiptem o Palestynę, kráj bardzo zniszczyła. Następstwo najwyższych kapłanów: Szymon sprawiedliwy ostatni z wielkiéj synagogi, Manasse, Onijasz II, Szymon II, Onijasz III. Pociąg do greckich umiejętności i obyczajów, Jezus Syrach z Jerozolimy autor dzieła pełnego zasad moralnych i obyczajowych. Wnuk autora przełożył je na język grecki (131). *Autorem dzieła mądrości, w którém bardziéj jeszcze niż w Syrachu przebija się wpływ greckiéj filozofii, na sposób myślenia, był Żyd, żyjący w Egipcie, i mówiący*

płynnie po grecku. — Ono ma być pisane na lat 100 *przed Nar. Chr. — Antygon z Socho i uczniowie jego Cadok i Bajthos.*

ROZDZIAŁ VII.

CZASY MACHABEUSZÓW.

od r. 175 do 136 pr. Nr. Ch.

§ 34.

Jazon i Menelaus.

Nim przystąpiemy do tego okresu, trzeba zwrócić uwagę na poprzednie stosunki Żydów pod panowaniem Antyjocha Epifanesa, który wstąpił na tron r. 175. W owym czasie, język, obyczaje i religija Greków tak się między Żydami upowszechniły, iż u znacznéj części ludu, była prawdziwa *grekomanija*. Na czele tego stronnictwa dwó-

rowi Syryjskiemu przychylnego, stał najwyższy kapłan Jesu brat Onijasza III, czyli swém greckiém imieniem Jazon nazwany, *(w tenczas bowiem nastał zwyczaj zmieniania imion hebrajskich na greckie)* który za znaczny okup godność tę otrzymał. Po trzech latach jednak, musiał ją odstąpić bratu swemu Menelausowi (Onijasz) który za takową ofiarował 300 talentów więcéj, przyrzekając także cały lud nakłonić do przyjęcia greckich obrządków. Dla postawienia się w możności uiszczenia ofiarowanéj Antyjochowi summy, naruszał skarby kościelne; a gdy Onijasz III naganiał mu to postępowanie, padł ofiarą jego zemsty. Ta nieustanna walka o kapłaństwo, zrodziła niespokojności; a gdy rozeszła się fałszywa wieść, że Antyjoch w Egipcie żyć przestał, cała Jerozolima powstała przeciw Menelausowi, a Jazon korzystając z wydarzonéj okoliczności, na

czele 1000 ludzi mścił się na swych przeciwnikach.

Na wiadomość o wybuchłém powstaniu, przybył Antyjoch, zdobył Jerozolimę i nie oszczędzał mieszkańców, do 40,000 legło pod mieczem, tyleż uprowadzono w niewolą, a kościoł złupiono. — Jazon uciekł do Arabii, stąd do Egiptu, i po długiém tułactwie umarł w Lacedemonii. — Menelaus został przy kapłaństwie, a Filip Frygijczyk namiestnikiem.

Gdy Antyjoch w czwartéj wyprawie do Egiptu (przez wdanie się Rzymian) do odwrotu został zmuszony, znów wysłał dowódzcę swego Apollonijusza na czele 20000 wojowników do Jerozolimy. Ten dopuścił się okrucieństw, zrabował kościoł, szerzył mordy i pożogi, i wystawił fortecę, którą mocną obsadził załogą. — Antyjoch czuł całą ważność posiadania tego przemyślnego i bogatego kraju, dla

tego wszelkich ku temu celowi używał środków.

Sprzedaż kapłaństwa nie tyle dla zysku, ale bardziéj dla osłabienia téj godności i odjęcia jéj powagi upowszechnioną była, co się zdawało posłużyć do głównéj dążności nawrócenia do Hellenizmu.

§ 35.

Prześladowanie.

Rada samych Żydów, mianowicie stronnictwa dążącego do przyjęcia hellenizmu i żarliwe przywiązanie Antyjocha do czci Jowisza Olimpyjskiego, jakoteż mniemanie, iż jedność religijna w całém państwie, zabezpieczy mu spokojność i ustali chwiejący się tron jego, nakoniec myśl iż zabezpieczenie sobie uległości Żydów tak w Judei jak i rozproszonych ich osadach po

całym kraju, może tylko być skutkiem osłabienia religijnego ich węzła, skłoniły go do zamiaru zniszczenia wiary ich przodków, i zmuszenia do przyjęcia greckich obrządków. Że zaś innę ludy okazały się do tego skłonne, nie spodziewał się oporu i ze strony Żydów. Służba Boża w kościele, obrzezanie, wykonywanie przepisów Mojżesza, zakazane zostały pod karą śmierci, rodał zakonu rozszarpano, i wystawiono wszędzie bałwochwalcze ołtarze, nawet i w samym kościele.

Wiele Żydów usłuchało go z bojaźni; ale wiele także uciekło, lub poniosło śmierć męczeńską.

***Eleazer*, *tudzież matka z siedmią synami ponoszą męczarnie. — Powstanie Haftorath* *).**

---

*) Jest to czytanie w dni sobotnie i świąteczne ustępów z ksiąg Sędziów, Królów i proroków, które są stósowne do ustępów z Pentateuchu odczytywanych.

§ 36.

Opór. — Mathathijasz.

Prześladowanie Antyjocha wywołało u Żydów poświęcenie religijne od czasów Dawida w nich uśpione. Kapłan Mathathijasz z rodu Hasmoneów, uszedłszy do Madaim, wraz z pięcią synami swemi: (*Johananem Gadim. Szymonem Thasym*, *Judą Machabejczykiem (Makkabi) Eleazarem Hawran*, *i Jonathanem Hafus)* znanemi pod nazwaniem *Machabejczyków* *), postanowił zostać wiernym stróżem Boskiego zakonu. A gdy dowódzca Syryjski i tam przybył, by zmusić mieszkańców do bałwochwalstwa, Matha-

*) Tak zwani od początkowych liter godła swej chorągwi *Mi Kemocho. Boelim Jehowa* to jest „Któż między Bogami podobny Tobie”

thijasz własną ręką ugodził pierwszego Żyda, który przystąpił do bałwochwalczego ołtarza, a w téj saméj chwili, jego synowie wraz z innemi toczyli krwawą walkę z Syryjczykami. Po tym wypadku Mathathijasz z swemi zwolennikami schronił się do pustyni Judy. Pojedyncze z nich szeregi, robiły wycieczki do różnych miejsc, niszczyły bałwany, i wykonywały obrządki obrzezania. Z kilku uratowanych egzemplarzy zakonu Mojżesza, przepisano wiele innych i znowu zaczęto go czytać. Kilka miesięcy potém zakończył Mathathijasz cnotliwe życie r. 166, a ostatnie słowa tego bohatéra nowém jego potomków natchnęły męztwem.

§ 37.

Juda Machabejczyk.

Podług życzenia ojca, Juda Machabejczyk objął dowództwo nad obrońcami wiary, i pomimo przemagającéj siły nieprzyjaciół, pobił ich przy Micpah (6,000 przeciwko 10,000), Bethsarze (10,000 przeciw 65,000) i innych miejscach, zdobył Jerozolimę (ale bez twierdzy) oczyścił, wzmocnił świątynię, i przywrócił służbę Bożą *(uroczystość poświęcenia kościoła)* *), zawarł

*) Na pamiątkę tego obchodzi się uroczystość świéc, zwana *Chanuka* w miesiącu Kislaw od dnia 25. W Talmudzie wzmianka jest o cudzie w ten czas wydarzonym, że przy powtórnem poświęceniu kościoła, znaleziono w kąciku, mały dzbanek oleju, opatrzony pieczęcią najwyższego kapłana, a zatém od pogan nienaruszony. W tym dzbanku było tylko

z Rzymianami przymierze zaczepne i odporne; nakoniec w przegranéj bitwie z Bakchidesem wodzem Demetryjusza, życie utracił r. 161.

Najwyższy kapłan Menelaus, jako przyczyniający się do zgubnéj dla Syryjczyków wojny, na rozkaz Antyjocha Eupatora został życia pozbawiony w Berei. Po nim sprawiał godność kapłańską Alcymus, przez Syryjczyków wspierany.

§ 38.

Jonathan 161—143.

Jonathan objąwszy przewodnictwo po swoim bracie Judzie, wznowił przymierze z Rzymianami, korzystał z kłótni wynikłéj w Syryi o następ-

---

tyle oleju, ileby potrzeba było na dzień jeden; ale szczególnym cudem, wystarczyło na dni ośm. Dla tego się przez ośm dni tę uroczystość obchodzi.

stwo tronu, i wystarał się o godność najwyższego kapłana. Ale Tryfon opiekun młodego Antyjocha Theosa, zamierzając zgładzić małoletniego Antyjocha, by sam mógł osiąść na tronie, umyślił pierwéj pozbawić życia jego przyjaciół. Pod pozorem przyjaźni, zaprosił i Jonathana do Ptołomais, niby dla oddania mu tego miasta. Ale ledwo Jonathan stanął w tém mieście, kazał go Tryfon uwięzić, a następnie śmierć mu zadać.

§ 39.

Szymon jakò Książę udzielny.

Tak nikczemnie przez Tryfona zdradzeni Żydzi, zawarli przymierze z jego przeciwnikiem Demetryjuszem Królem Syryjskim, który dla zabezpieczenia sobie przyjacielskiéj pomocy, ze strony Żydów, (r. 143) uznał Szymo-

na, brata Jonathana, udzielnym Księciem i najwyższym Kapłanem; obowiązując się piśmiennie, że od Żydów żadnych podatków wymagać nie będzie. Zgromadzenie składające się z wielkiej Synagogi, Kapłanów, najznakomitszych i najstarszych osób, potwierdziwszy Szymona na godności Księcia i najwyższego Kapłana, uznało ją nawet dziedziczną w jego linii prostej. Na pamiątkę tego wypadku ustanowiono nową erę *) i wybito różne monety. Szymon zmusił załogę w Jerozolimie zostającą, do opuszczenia tego miasta, wzmocnił górę kościelną, zdobył fortecę Gazę, założył znowu port w Joppe, i swemu ludowi pokój zapewnił. Rzymski Senat uznał także Żydów samoistnemi.

*). Od roku jego panowania datując wówczas wszystkie pisma.

W podróży po kraju r. 136, Szymon wraz z dwoma synami, w czasie uczty, zamordowany został przez własnego zięcia, Ptolomeusza, rządcę w Jerycho, który pragnął osiągnąć najwyższą w Judei władzę.

Takim sposobem Judea znowu pogrążona została w głębokim smutku. Dotąd opłakiwała tylko wydartych sobie bohaterów, teraz bolała nad stratą oswobodziciela i swego pierwszego rządcy, patrząc ze drżeniem na zbliżające się jarzmo Syryjczyków.

§ 40.

Stronnictwa Religijne.

Częste stosunki z poganami z jednej, a prześladowania religijne, które właśnie przyczyniły się do ściślejszego a zarazem bojaźliwego trzymania się religii, z drugiej strony, naturalnie

wywierały znaczny wpływ na religijne zdania Żydów. Jedna część została wprawdzie wierną głównej zasadzie judaizmu, starała się jednak usunąć dawne wyłączne formy żydowskie, przybierając greckie. Inne stronnictwo uważając znowu za konieczne, ścisłe zachowanie dawnego, kładło największą tamę wkradającemu się hellenizmowi. Środek między témi stronnictwami, trzymała część umiarkowańsza. — I tak przy końcu wojen Machabejskich natrafiamy na trzy sekty religijne: to jest *Saduceuszów*, *Faryzeuszów i Esseów*, z których pierwsi byli zwolennikami hellenizmu; drudzy stróżami judaizmu w piérwotnych jego formach; ostatni zaś przeciwnikami wszelkiéj obcéj nowości.

1. *Saduceuszowie* (Cadukim). Ci mieli wyprowadzić zasady swoje od Cadoka, który wraz z Bajthosem (dla tego także *Bajthosowie*

zwani) pochodzili ze szkoły Antygona z Socho. Głównemi ich zasadami były następujące: pominęli tradycyją; nie przypuszczali, aby Bóg wpływał na działanie ludzkie; nie wierzyli w istność Aniołów i nieśmiertelność duszy; odrzucali zupełnie wszelkie nowości w zakonie. Utrzymywali że wola człowieka jest zupełnie wolna, a człowiek jest odpowiedzialny za wszelkie swe postępowanie. A gdy odpowiedzialność ta rozciąga się tylko aż do grobu, dla tego ludzie powinni być surowiéj przez sędziów ziemskich zniewalani do cnoty. Znieśli także wielożeństwo.

2. Tym zupełnie przeciwni byli *Faryzeuszowie* (Peruszym, to jest odosobnieni). Ich zasady były: Przywiązanie się do tradycyi; allegoryczny wykład Pisma Święte-

tego, i wiara w istnienie Aniołów. Utrzymywali że przeznaczenie Boskie połączone jest z wolą człowieka, wierzyli w nieśmiertelność duszy i zmartwychwstanie. Talmud (traktat Sota 7) odróżnia siedm rodzajów Faryzeuszów; byli między niemi prawdziwie pobożni, i obłudni.

3. *Esseowie*. Ta nazwa ma pochodzić z wyrazu Assyja (lekarz) lub z greckiego hosios, (święty); główne ich siedlisko było przy morzu martwem. Składali rodzaj zakonu. Ich zasady: allegoryczny wykład Pisma Świętego, wierzyli że dusza jest nieśmiertelna, a ciało ulega zepsuciu. Prowadzili skromne i nader obyczajne życie; zachowywali bezżenność. Nie przysięgali, wyjąwszy wstępując do tego zgromadzenia. Wstępujący otrzymał siekierę, fartuch

i białą odzież, zapewnie jako oznaki pracy i czystości. Towarzystwo to składało się z samych mężczyzn. Esseowie zgromadzali się zwykle na nabożeństwo przed wschodem słońca, stąd każdy się udawał do kąpieli, a potém do pracy. Odznaczając się miłością bliźniego, zawsze byli w poważaniu.

§ 41.

Kościoł Żydowski w Egipcie.

Dla Żydów Egipskich, był bardzo ważny, założony w Egipcie kościoł przeciwny. Onijasz syn Onijasza III przez wyniesienie się Alcymusa (§ 37) na godność najwyższego kapłana, zostawszy pozbawiony nadziei piastowania tego urzędu, udał się do Egiptu, gdzie z drugim Żydem Dozyteuszem

osięgnął najwyższe dowództwo nad całém wojskiem Egipskiém. (150). Przedstawił potém sprzyjającemu sobie bardzo Królowi Ptolomeuszowi Filometorowi; iżby życzyć należało, aby liczna ludność Żydowska zamieszkała w Cyrenie i Egipcie, miała w kraju swój kościoł, a przeto niepotrzebowałaby odprawiać pielgrzymki do Jerozolimy. To przedstawienie jego skutkowało, i uzyskał pozwolenie wystawienia niedaleko Leontopolis, (w prowincyi Helijopolis) kościoła podobnego Jerozolimskiemu, w którym został najwyższym kapłanem. Ten urząd nie przeszkadzał mu jednak poświęcać się nadal dla dobra Egiptu, i obowiązkom dowódzcy wojska.

ROZDZIAŁ VIII.

OD MACHABEUSZÓW AŻ DO ŚMIERCI HERODA WIELKIEGO.

Od r. 136 do 3 pr. Nar. Chr.

§ 42.

Jan Hirkan 136—105.

Gdy nieudało się Ptolomenszowi, najwyższej opanować władzy, Jan Hirkan syn Szymona, wyniesiony został na Księcia i najwyższego kapłana. Nowy ten Książe starał się wszelkiemi siłami o dobro kraju, i rozszerzenie jego granic.

Początek jego panowania był wprawdzie nieszczęśliwy: Syryjczykowie

bowiem wkroczyli do Judei, oblegli Jerozolimę i zmusili Hirkana do wydania sobie broni, zniszczenia murów miasta, i płacenia daniny. Gdy jednak Syryjczykowie osłabieni zostali w wojnie z Partami, udało się znowu Hirkanowi rozserzyć swoję władzę, i przywrócić Judei, dawne granice. Zdobył kilka miejsc, z tamtéj strony Jordanu leżących, i inne dotąd przez Syryjczyków obsadzone; podbił Samarytanów, zniszczył ich kościoł na górze Garyzym, zmusił Idumeów do przyjęcia religii żydowskiéj, zburzył do szczętu Samaryją, i odnowił przymierze z Rzymianami. Z początku gorliwy Faryzeusz, (dla doznanéj obelgi) stał się potém Saduceuszem. Jego synami byli: Arystobul, Antygon, Aleksander, (wychowany w Gallilei) Absalon, i jeden o którego imieniu nie ma wzmianki.

§ 43.

Juda Arystobul 105—104.

Hirkan oddał swéj małżonce Salomei Aleksandrze, władzę cywilną, synowi zaś Arystobulowi duchowną (najwyższą kapłańską). Ten jednak przyjął tytuł Króla, brata swego Antygona mianował współrządcą. a pozostałych braci, wraz z matką wtrącił do więzienia, gdzie ostatnia głodem morzona, życia dokonała. Waleczny Antygon zwyciężył Itureów, i zmusił ich do przyjęcia judaizmu; podstępem jednak królowéj Aleksandry zamordowany został. — Arystobul dręczony zgryzotami sumienia, umarł r. 104.

§ 44.

Aleksander Janneusz (Jannai) 104—78.

Po śmierci Arystobula, uwolniła królowa uwięzionych braci, i Aleksander Janneusz, człowiek namiętny, krwi chciwy, ale przedsiębiorczy, został Królem. Dla umocnienia się na tronie, jednego brata zabił, a drugiego (Absalona) od wszelkiego wpływu usunął. Umyślił rozserzyć swoje państwo, kosztem Syryjczyków, a miasto Ptolomais miało być pierwszą zdobyczą. To miasto przywołało na pomoc Ptolomeusza Lathyra, Króla Cypru. — Ptolomeusz przybył istotnie z licznem wojskiem, poraził Aleksandra, i dopuścił się nieludzkich w Judei okrucieństw; ale przez nadeszłe z Egiptu posiłki do odwrotu zmuszony został.

Zawziętszych jednak nieprzyjaciół, znalazł Aleksander za powrotem swoim, w własnym kraju, który znużony bezskutecznemi wojnami, rozjątrzony surowością jego zasad Saducejskich, (które go skłoniły, aby po zdradzieckiém wzięciu Gazy, wszystkich mieszkańców w pień wyciąć, dla tego że się łączyli z Lathyrem) gotował się do niebezpiecznego zaburzenia. Podczas świąt Kuczek, gdy Aleksander złożył na ołtarzu ofiarę, zaczęto na niego z szyderstwem rzucać granatowe jabłka, wyśmiewano go, i dano mu uczuć, iż powszechném jest życzeniem, aby złożył koronę. Aleksander na to nie zważając, zaraz rozkazał wojsku nacierać, i do 6000 zabić rokoszan.

Nieszczęśliwa przeciw Arabom wyprawa, znowu dała okoliczność jego przeciwnikom, do wzniecenia zaburzeń przeciw niemu. Sześć lat toczyła

się wojna domowa, zakończona poskromieniem rokoszan. W jednym dniu 800 najznakomitszych Żydów ukrzyżowano, zabiwszy wprzód w ich obliczu własne ich żony i dzieci.

Przy schyłku swego panowania rozszerzył jeszcze granice państwa. — Umarł r. 78 pr. Nar. Chr — Jego synami byli Hirkan i Arystobul.

Znakomici uczeni: Jose ben Joezer, Jose ben Johanan (zapewnie za Jana Hirkana) odznaczyli się przy szkołach.—Nieco późniéj Joszua ben Prachyja, i Nythaj z Arbelli. Uczniem Joszui był, Szymon ben Szetach, który chociaż był szwagrem króla Aleksandra Janneusza oddanego Saduceizmowi, jednak starał się oczyszcić Sanhedryn z członków Saducejskich, i złagodzić surowe prawa, zaprowadzeniem ścisłego badania świadków. Współczesnym Szymona był Juda ben Tabbai.

§ 45.

Aleksandra 78—69. Hirkan II i Arystobul II. Zdobycie Jerozolimy przez Pompejusza (63).

Przed śmiercią radził Aleksander żonie swéj Aleksandrze, aby się pogodziła z Faryzeuszami. Usłuchała ona téj rady, i rządziła pod wpływem téj silnéj sekty od r. 78 do 69. Syna swego łagodnego i powolnego Hirkana wyniosła na najwyższą godność kapłańską. Prześladowanie Saduceów, szczególniéj tych, którzy radzili Aleksandrowi ukrzyżowanie 800 osób, było pierwszém działaniem tego zmienionego rządu.

Ale to uciśnione stronnictwo, znalazło przyjaciela w Arystobule, który korzystając z wydarzonéj choroby swéj matki, sprawił zaburzenie. Ze

wszech stron przybywały zbrojne hufce, spływały pieniądze, a Arystobul został Królem ogłoszony. Wśród tego zamięszania, umarła Aleksandra, a Hirkan w Jerozolimie został wybrany Królem. Dwaj więc bracia stanęli do walki. Hirkan porażony w Jerycho, widział się zmuszonym do wejścia w ugodę, wskutek której wrócił do spokojnego życia, a Arystobul został przy koronie i najwyższém kapłaństwie. Ale Antypater podstępny Idumejczyk, od Aleksandra Janneusza ustanowiony rządcą Idumei, żałując przyjaciela swego Hirkana, i utraconéj godności, nakłonił go, aby szukał pomocy u Króla Arabów, Aretasa, zamieszkałego w Petrze. Aretas ujął się za Hirkanem, pobił Arystobula, i obległ go w kościele Jerozolimskim.

W tym czasie Rzymianin Pompejusz, bawiący w Armenii (65 pr. Nar. Chr.) wysłał do Syryi Skaurusa, któ-

ry przekupiony od Arystobula, zmusił Aretasa do odwrotu.

W następnym roku sam Pompejusz stanął w Damaszku (64 pr. Nar. Chr.). Oba stronnictwa u niego szukały pomocy; oprócz tego przyszli jeszcze posłowie z prośbą o zniesienie tytułu Królestwa, i przywrócenie stanu jaki był za Szymona i Jana Hirkana.

Pompejusz zwlekał rozstrzygnienie, chcąc pierwéj udać się do Arabii; Arystobul niespodziewając się pomyślnego dla siebie wyroku, zaczął się uzbrajać. — Tém pogorszył jeszcze całą sprawę. — Pompejusz bowiem po wzięciu Petry, wkroczył do Judei, i po trzechmiesięczném oblężeniu zdobył Jerozolimę, w dzień odpustu (63 pr. Nar. Chr.). Wtenczas przeszło 12,000 wojowników, wraz z swemi rodzinami życie postradało. Pompejusz wszedł do najświętszéj świątyni, z pobożności jednak nie naruszył kościelnego

skarbu, na 2000 talentów oszacowanego. — Arystobula, dwóch jego synów: Aleksandra, i Antygona, tudzież dwie córki uprowadził do Rzymu, dla tryumfalnego wjazdu, a Judeę zamienił w Ethnarchiją zależącą od prowincyi Syryjskiéj, Hirkana zaś mianował najwyższym kapłanem, i Ethnarchą (Księciem).

Tak więc przez rozdwojenie się dwóch braci, Jerozolima została spustoszona.

Hirkan pełnił swe obowiązki w kościele, a Antypater w jego imieniu sprawował rządy; piérwszy dokładał wszelkiego starania, aby uzyskać przychylność Rzymian.

Aleksander starszy syn uwięzionego Arystobula, prowadzony do Rzymu, zbiegł w drodze, wrócił do Judei, i zgromadził znaczne wojsko; ale od Gabinusa Prokonsula Rzymskiego

w Syryi porażony, na prośbę swéj matki, ledwo wolność odzyskał.

Następnie Gabinus rozdzielił kraj na 5 od siebie niezależnych rządztw, których główném siedliskiem były miasta: Jerozolima, Jerycho, Gadara, Amathus i Sepforys, przez co Judea swéj jedności pozbawioną została.

Tak trwało aż do Cezara. — I Arystobul z swym synem Antygonem (56) uciekli z Rzymu, i powrócili do Judei, ale Sysenna (syn Gabinusa) zwyciężył ich i odesłał na powrót do Rzymu.

Po tym wypadku, Aleksander znowu zgromadził wojsko, ale został pobity.

Krassus następca Gabinusa (54) przybył do Jerozolimy, i zrabował z kościoła sztabę złotą, ważącą 3000 min (po $2\frac{1}{2}$ funta) a prócz tego dopuściwszy się krzywoprzysięztwa, zabrał i inne skarby kościoła, wartości

do 9 milionów rubli srebrnych; ale w kilka lat potém, umarł w wojnie z Partami.—Jego towarzysz nieszczęścia, Kassyjusz Longius, miał znowu walczyć z stronnictwem Arystobula, które zupełnie pokonał. Arystobul został wprawdzie od Cezara wolnością obdarzony, a nawet wspierany dwoma legijonami dla odzyskania Judei, ale stronnicy Pompejusza kazali otruć Arystobula, a walecznego Aleksandra za wyrokiem Sądu wojennego śmiercią ukarać 49 pr. Nar. Chr.

§ 46.

Hirkan II Antygon i Antypater.

Antypater znakomite Cezarowi w wojnie Egipskiéj wyświadczył przysługi. W nagrodę tego, Cezar mianował go Prokuratorem całéj Judei.— Godność najwyższego kapłana zaś,

uczynił dziedziczną w rodzie Hirkana; pozwolił znowu wystawić mury Jerozolimy, które od oblężenia Pompejusza leżały w gruzach, jakoteż przywrócić dawny porządek (47). Antypater potém zdał starszemu synowi swemu Fazaelowi rządy Jerozolimy, drugiemu zaś Herodowi Gallileę. Ostatni poskromił zbójców pomnażających się w tamecznych jaskiniach. Wielu z nich bez wyroku samowolnie na śmierć skazał. Za takie postępowanie oskarżony w Jerozolimie, został zawezwany przed Sanhedryn *(Synedryjum)*. Stanął, lecz nie jako oskarżony; ale w ubiorze purpurowym, uzbrojony, i liczną otoczony strażą. Hirkan obawiając się złych skutków, odroczył posiedzenie, i oskarżonemu ucieczkę ułatwił. Rozgniewany Herod, przybył z wojskiem pod Jerozolimę; ale Antypater i Fazael prośbami swemi, skłonili go do odwrotu.

Po zamordowaniu Cezara (44 przed

Nar. Chr.) przybył Kassyjusz do Syryi i zabrał w Judei 700 talentów srébra.

Szemaja i Abtalijon sławni uczeni i przewodniczący zapewnie w Sanhedryn (podług Talmudu prozelici i potomkowie Assyryjskiego króla Sancheryba).—Antypater zamordowany od swego współzawodnika Malicha. — Zemsta Heroda.— Antygon drugi syn Arystobula od nieprzyjaźnego stronnictwa do kraju przywołany, wypędzony został przez Heroda.

§. 47.

Zdobycie Jerozolimy przez Antygona. Koniec panowania Hasmonejczyków.

Roku 41 pr. Nar. Chr. M. Antonijusz otrzymał kraje wschodu. Po przybyciu jego do Bytynii, wielu udało się do niego z zażaleniem na Heroda i Fazaela. Ale Antonijusz, żalących się uważał za burzycieli, i udzielił tym dwom braciom tytuł Tetrarchów (Książ-

żąt). Judea otrzymała znowu, niesprawiedliwie sobie (szczególniej przez Kassyjusza) wydarte krainy. Gdy Antonijusz w Egipcie, trawił czas na rozpuście, Partowie wpadli do Syryi, a Antygon (syn Arystobula) przyrzekł im 1000 talentów, jeżeli za ich staraniem otrzyma panowanie. Ci ostatni zdobyli Jerozolimę, haniebnym podstępem wzięli Hirkana i Fazaela w niewolą, i oddali ich w ręce Antygona, którego Królem ogłoszono, (40). Hirkanowi obcięto uszy, aby mu już zagrodzić drogę do najwyższego kapłaństwa (a), a Fazael w więzieniu sam sobie życie odebrał. Ale Herod udał się do Rzymu, i za wstawieniem się Antonijusza i Oktawiana przez Senat Rzymski Królem Judei mianowany został. — Wrócił potém do Judei, przy

(a) Ułomny bowiem do kapłaństwa nie był przypuszczony.

pomocy wojsk Rzymskich zdobył Joppe i inne miasta w Samaryi, pojął za żonę Maryannę córkę Aleksandra Hasmonejczyka, wnuczkę Hirkana i Arystobula, a po 55 dniowém oblężeniu zdobył Jerozolimę (37 pr. Nar. Chr.). Przytém wiele osób śmierć znalazło. Antygon został do słupa przybity i ścięty. Na nim wygasła rodzina Hasmonejska która przez lat 120 była czynną. Panowanie przeszło więc na dom Heroda Idumejczyka z matki Arabki zrodzonego.

48.

Ogólne uwagi.

Założenie synagog, w których regularne się odbywało nabożeństwo, należy zapewnie do bardzo dawnego czasu. Zwyczaj czytania w pewne dni w tygodniu, rozdziałów ksiąg Moj-

żesza dla nauczania ludu przypisują Ezdraszowi. W Palestynie mieli w przeciągu *lat trzech* cały przeczytać pentateuch, i temu odpowiada liczba 153 *Sedarym* (rozdziałów) na które *Massora* rozłożyła pentateuch. Podział na 54 tygodni jest późniejszego (zapewnie babilońskiego) pochodzenia. — Pentateuch czytali członkowie gminy; w sobotę siedm osób, w inne zaś dni na czytanie przeznaczone, trzy do ośmiu z pomiędzy obecnych przywoływano. do poprawnie pisanego rodału dla odczytania im pojedynczych ustępów. — Gdy Antyjoch Epifanes rodały niszczyć kazał, czytano natomiast stosowne ustępy z ksiąg Proroków, i innych z Pisma Świętego, co się zachowało i później choć z rodału znowu czytać zaczęto. Tym sposobem powstały tak zwane *Haftorath* (wykłady zakończające). Gdy wykłady te stały się dla ludu niezrozumiałe,

kiedy język hebrajski obumierał, a aramejski (już za czasów Machabeuszów) stał się językiem ludu, wprowadzono zwyczaj ustnego tłumaczenia ludowi odczytanego rozdziału w języku aramejskim, bądź każdego wiersza, bądź całkowitego rozdziału, do czego ustanowiony był tak zwany *Methurgeman* (Tłumacz) a tłumaczenia te znane są pod imieniem *Targumim*. Później (jak się zdaje na początku albo krótko przed początkiem trzeciego wieku po Nar. Chr.) ułożono piśmienne targumim, a ustne ustały. Od tak zwanéj *Wielkiéj synagogi* pochodzi wprowadzenie dziennych modlitw, mianowicie *Szema* i części *Thefila* (może trzy piérwsze i trzy ostatnie błogosławieństwa). Trzykrotna w dzień modlitwa: *ranna* o trzeciéj godzinie (od szóstéj licząc, to jest o godzinie 9téj) odpowiedniéj czasowi rannéj ofiary w kościele, — *południowa* o godzinie

6 tó jest dwunastéj, — a *popołudniowa* o godzinie 9 to jest o 3 odpowiedniéj wieczornéj ofierze w kościele. Oprócz tego nabożeństwo dziękczynne przed i po spożywaniu pokarmów.

Jak długo kwitnęła Wielka Synagoga z pewnością oznaczyć nie można; wiadomo tylko że najwyższy Kapłan Szymon sprawiedliwy (221—202) był jednym z ostatnich jéj członków.

Niedługo po rozwiązaniu Wielkiéj Synagogi (podług niektórych w r. 142 gdy za czasów Szymona Żydzi opanoli gród Syonu, podług innych za Jana Hirkana) ustanowiono w Jerozolimie *Sanhedryn*, mający się zajmować sądownictwem i wykładaniem zakonu. Na jego czele był tak zwany *Nassy* (Książe), drugą po nim osobą był Naczelnik Sądu, któremu poruczone były sprawy cywilne.

Przy synagogach i salach modlitw. w każdém mieście powstały szkoły

i zgromadzenia uczonych, gdzie młodzież, a nawet dojrzali mężowie, zbierali się dla słuchania wykładów tyczących się eksegietyki Pisma Świętego.

Stan uczonych składał się:

1. *Z Sofrym* (Pisarzy) którzy się trudnili odpisywaniem i komentowaniem Pisma Świętego, i jako członkowie zgromadzenia prawodawczego, zwani także *Chachamim* (mędrcy).
2. *Z Rabanym* (nauczycieli religii) którzy publicznie wykładali nauki.
3. *Z Thalmidim* (uczniów) którzy po otrzymaniu stopnia dojrzałości, zwani byli Chawerym (towarzysze zgromadzenia uczonych).

Rabini piastowali przytémi inne urzędy, lub zajmowali się handlem, rzemiosłem, a nawet ciężką pracą.

Oznaczenie nowiu podług zmiany

światła księżyca, a stąd i uporządkowanie świąt, było czynnością Rabinów.

Nów będący między miesiącami 30 i 29 dniowemi, za obrębem Palestyny, był podwójnie obchodzony, dla niewiadomości pewnego oznaczenia pierwszego dnia miesiąca księżycowego, (Roszchodesz) stąd i święta zostały podwojone; dzień tylko pokuty (Jom kipur) został jeden z powodu postu.

Izraelici w Palestynie i nad Eufratem zamieszkali, trudnili się rolnictwem i pracą rąk własnych; w Egipcie zaś, Azyi mniejszéj i Grecyi najwięcéj handlem.

§ 49.

Herod W. 37—3. pr. Nar. Chr.

Dla zabezpieczenia sobie tronu, Herod dopuścił się nadzwyczajnych okrucieństw, przeciw rodzinie Hirkana, a nawet i swéj własnéj, do czego

najbardziéj go podniecała wyrodna siostra Salomea. Jego szwagier Arystobul, stary Hirkan, jego świekra Aleksandra, dwie żony, a nawet trzéj synowie, (Arystobul, Aleksander i Antypater) jak i inni członkowie rodziny, stali się ofiarą jego zapalczywości. Przedewszystkiém Herod starał się pozyskać względy Rzymian, i w istocie Antonijusz i August byli mu bardzo przychylni. Od ostatniego otrzymał na powrót wydarte krajowi twierdze: Gadarę, Hippo, Samaryją, Gazę, Anthedon, Joppe, wieżę Stratona, tudzież Trachonitis, Bataneę i Hauranitis.

Herod miał szczególną chęć budowania.—W Jerozolimie wystawił teatr, a za miastem amfiteatr. Wprowadzono także igrzyska na sposób rzymski. Stąd powstały niespokojności. Odkryto spisek z 10 osób, które sprzysięgły się, Króla i jego rodzinę zamordować. Spiskowych śmiercią ukarano.

Troskliwość i czynność Heroda w czasie nieurodzaju, znowu mu skarbiły powszechną przychylność. *Sebaste* (t. j. miasto Augusta) *i Cezarea Palestyna* powstały, a inne miasta wspaniałemi gmachami upiększono i wzmocniono. Kościoł Jerozolimski na nowo wybudował i przepysznie upiększył. — Jego chęć budowania rozciągnęła się nawet i do sąsiednich krajów. Umarł 70 roku życia, 3 lata przed Nar. Chr. — Żon miał 10.

Pozostali synowie jego byli: Herod starszy, Archelaus, Antypas, Herod młodszy, Filip i Fazael.

§ 50.

Stan Wewnętrzny.

Widzimy, że sprawy Palestyny przez ucisk Heroda w bardzo smutnym znajdowały się stanie. — Swiątynię wprawdzie przyozdobiono, ale nie była

kierowana w duchu judaizmu; najwyższém kapłaństwem dowolnie szafowano; Sanhedryn był zaniedbany, a sądy ustanowiono samowolnie. W tym nieszczęsnym stanie, Żydzi rozdzielili się na trzy stronnictwa.

Jedno trzymało się ściśle nauk judaizmu, i złączyło się z uczonemi i ich szkołami. Na czele szkół, stali wówczas *Hillel i Szamaj:* dwaj mężowie, którzy starali się gorliwie o wykształcenie nauki prawa, o podniesienie rabinizmu czyli wzmagającéj się władzy nauczycieli, i wpajali w kształcącą się młodzież, nader wielkie poważanie wykładu zakonu i zastosowanie wniosków stąd wypływających do trybu życia. Przez kilka jeszcze wieków, rabinizm pracował nad budową judaizmu, i obwinął ziarno w łupinę, aby się zdołał opierać wszystkim burzom niszczącego czasu.

Drugie stronnictwo: *Zelotów* (gor-

liwych), dążyło do całkowitego przywrócenia państwa żydowskiego; zaburzało kraj, i sprowadziło zupełne jego zniszczenie.

Trzecie nakoniec stronnictwo, ogłosiło bliskie ziszczenie się przepowiadania proroków o państwie Boskiém. *Theudas i Szymon* powstali i ogłosili się zbawicielami; lecz znikli, nie zostawiwszy żadnego śladu swych działań. Ale w ostatnim roku panowania Heroda, narodził się *Jezus z Maryi w Nazareth*, założyciel religii Chrześcijańskiéj, i ogłosił naukę swoję zawartą w Nowym Testamencie. Nauka ta zaszczepiła w narodach bałwochwalczych wiarę w jednego Boga, rozszerzyła zasady moralne, i rozwinęła prawa człowieczeństwa.

Hillel łagodny, cierpliwy, szczery i ludzki, przywięzujący więcéj wagi do myśli wewnętrznéj niż do wyrazów Pisma Świętego, starał się uprościć

przepisy i złagodzić ich surowość. *Szamaj* zas porywczy, niecierpliwy, takowe jeszcze obestrzył.

Zdaje się, że wtenczas powstała *Semicha* czyli wyświęcenie nauczyciela religii, położeniem na niego ręki przez trzech znakomitszych nauczycieli.

ROZDZIAŁ IX.

OD ŚMIERCI HERODA W. DO ZBURZENIA JEROZOLIMY.

Od r. 3 przed Nar. Chr. do 70 po Nar. Chr.

§ 51.

Archelaus, Filip, Antypas, Herod Agryppa I.

August Cesarz Rzymski, potwierdził testament Heroda, podług którego, Archelaus miał mieć królestwo (obejmujące Judeę i Samaryją), Antypas zaś miał być Tetrarchą Gallilei i Perei, a Filip Tetrarchą Gaulanitis, Trachonitis, Batanei, i Paneas. Archelaus jednak miał tylko zwać się Etnarchą (Księciem).

Archelaus rozpustą i naruszeniem praw judaizmu, ściągnął na siebie nienawiść; oskarżony przed Cesarzem Augustem, pozbawiony został godności, i wygnany do Wienny w Gallilei (6 po Nar. Chr.) a kraj jego do Syryi przyłączony, dostał się pod władzę Rządców Rzymskich.

Następstwo ich: Kaponijus, M. Ambiwijus, Annijus Rufus, Wal: Gratus, i Pontius Pilatus. Ostatni dla swéj niesprawiedliwości oddalony, sam się życia pozbawił.

Ci Rządcy trudnili się pobieraniem podatków, wymiarem sprawiedliwości, utrzymywaniem spokojności i bezpieczeństwa; w ogólności mieli całą władzę wykonawczą, Najwyższe kapłaństwo przez Rządców także obsadzone zostało, stąd więc żadnego już prawie nie miało znaczenia.

Filip przez lat 37 mądrze i cnotliwie rządził krajem, i umarł (35. po Nar. Ch.)

bezdzietnie, poczém kraina jego przyłączona została do Syryi.

Cesarz Rzymski Kajus Kaligula, mianował przyjaciela swéj młodości, łagodnego i dobrego, ale oddanego lekkomyślności i rozpuście, Agryppę (syna zabitego Arystobula, wnuka Heroda W.) Królem tetrarchii Filipa (37). Antypas przez swą żonę pobudzony, udał się do Rzymu dla wyjednania sobie także tytułu Króla. Ale oskarżony przez Agryppę o uczestnictwo w powstaniu Sejana przeciw Tyberyjuszowi, i związki z Artabanem Królem Partów, pozbawiony został godności i wygnany do Lugdunu w Galii. Jego posiadłości otrzymał Agryppa. W krótce potém obłąkany Kaligula rozkazał wystawić w kościele Jerozolimskim swój posąg, któremuby cześć Boską oddawano

Ale na prośby Agryppy rozkaz ten cofnięto. Agryppa wyświadczywszy

znakomitą przysługę Cesarzowi Klaudyjuszowi przy wstąpieniu na tron, otrzymał w nagrodę, panowanie nad Judeą i Samaryją, a tak rządził temi wszystkiemi krajami które posiadał dziadek jego Herod (41). Młodszy jego brat Herod otrzymał Chalcis (w Syryi) z godnością książęcą. Agryppa mając szczególniejszą chęć budowania, obwarował Jerozolimę trzecim mocnym murem, i wystawił wiele budowli, służących do uprzyjemnienia życia, jakoto: teatr, amfiteatr, kąpiele i t. p.

W r. 44 umarł Agryppa, zostawiwszy po sobie (prócz brata Heroda z Chalcis) siedmioletniego syna: Heroda Agryppę (II) będącego w Rzymie na wychowaniu, i dwie córki Berenikę i Drusyllę.

Dom Hillela stoi na czele głównych szkół. Szymon syn, Gamliel wnuk Hillela. Ostatni zwany Chwałą zakonu, był surowym jego zachowawcą, ale zarazem miłośnikiem greckich nauk i sztuk pięknych.

Nadzwyczajne umiarkowanie było główną cechą jego charakteru; Apostoł Paweł miał być jego uczniem. Na 40 lat pr. Nar. Chr. szkoła jego z najważniejszym Sądem przeniosła się do Jamnii (Jabne) Onkelos uczeń Gamliela, autor Targumu (tłómaczenia) pentateuchu w czystym języku Chaldejskim odznacza się dosłowną wiernością. — Jonathan ben Usyel uczeń Hillela autor targumu proroków. Jemu przypisują także targum pięciu ksiąg Mojżesza, ale takowy mógł dopiero powstać w siódmym wieku po Nar. Chr. Urywkowy targum jeruszalmy (Jerozolimski) nad pentateuchem zdaje się pochodzić z odmiennego odpisu Pseudo Jonathana, w którym miejsca zgodne opuszczono. — Chaldejskie tłómaczenia innych ksiąg Pisma Świętego są późniejszego pochodzenia, w części nawet po Talmudzie już uskutecznione.

Budowa Judaizmu wzrasta coraz bardziéj przez pilność Rabinów. Tak zwaną kabałę (t. j. mistyczno-filozoficzna nauka o Bóstwie i stworzeniu

świata) wykładano tylko uczniom zdolniejszym, wyłącznie do tego wybranym, a nigdy w przytomności innych.

§ 52.

Kilka uwag nad Żydami w Państwie Partów, w Adyjabene, Egipcie i Rzymie.

W Państwie Partów, były bardzo liczne gminy żydowskie; Nahardea i Nizybys, do nich wyłącznie prawie należały. Dwaj bracia Asynaj i Anilaj piérwéj tkacze, a późniéj dowódzcy band rozbójniczych, przez Króla Partów Artabana (41) powołani zostali do dworu. Asynaj został Rządcą w Mezopotamii, a po jego zejściu, brat otrzymał tę godność. Ten prowadził wojnę z Satrapą Mitrydatem zięciem Króla, na którego krainę napadł celem rabunku. — Mitrydat dostał się w niewolą,

ale po odzyskaniu wolności, wznowił walkę. Anilaj przez Babilończyków został śmiercią ukarany, a Żydzi okropną przez to ponieśli klęskę. Wiele schroniło się do Seleucyi, ale i tam przez Greków i Syryjczyków nader wielka liczba wytępioną została. Do 50,000 zginęło, a pozostali szukali przytułku w Nahardei i Nizybys.

Z Partyi Żydzi przeszli do Adyjabene (krainy Assyryjskiéj), tudzież Osroëne (prowincyi Mezopotamii) i te zaludnili.

W Adyjabene judaizm nawet wstępuje na tron: Król Izates jakoteż jego matka Helena, bracia, i krewni, przyjmują wiarę żydowską 47 po Nar. Chr. Monobaz jego brat odziedziczył po nim berło.

W Egipcie mieszkało przeszło milion Żydów. Wielka ich ludność była szczególniéj w Alexandryi, gdzie zna-

czny prowadzili handel. Za Cesarza Kaliguli powstały niesnaski, które Rzymski Rządcą Flakkus jeszcze bardziéj podniecał.

Agryppa ujmował się za Żydami, a Flakkus został wygnany do Andros. Ale powtórna powstała kłótnia między stronnictwami, które znużone walką, wysłały nakoniec poselstwo do Cesarza. — Apijon nieprzyjaciel Żydów trzyma stronę Aleksandrynów, Filon zaś sławny filozof i eksegietyk stronę Żydów. Cesarz rozstrzygnął przeciw Żydom.

We wszystkich prawie częściach Rzymskiego Państwa znajdowali się wtenczas Żydzi; w Rzymie było ich do 8,000 pod własném sądownictwem. August im sprzyjał. Tyberyjusz zaś i Klaudyjusz nie byli im przychylni. Z Rzymu i reszty Włoch, Żydzi udali się do Galii i Hiszpanii.

§ 53.

Agryppa II Rządca.

Agryppa II w czasie śmierci swego ojca, będąc w Rzymie u Klaudyjusza, dla młodocianego wieku nie odziedziczył państwa.

Palestynę przyłączono do Syryi i oddano pod władzę Rządców. — Obsadzenie najwyższego kapłaństwa zlecono Herodowi z Chalcis.

Rządcy nadużywali swéj władzy, a stąd niespokojność za Kuspijusza Fadusa (45—46), Tyberyjusza Aleksandra (46—47) i Wentydusa Kumanusa (48—53).

W r. 53 po Nar. Chr. Agryppa II (który w 47 objął rządy po Herodzie z Chalcis) w zamian za Chalcis otrzymał tetrarchat Filipa, część Gallilei z miastami Tyberyjas, Tarycheą, Julijas i 14 wiosek.

Postępowanie Rządcy Klaudyjusza Feliksa (53-60) jeszcze bardziej rozjątrzyło nienawiść Żydów przeciw Rzymianom.

Za poduszczeniem Feliksa, najwyższy kapłan Jonathan zamordowany został przez rozbójników, przybyłych do Jerozolimy pod pozorem pobożności. — Istniała wtenczas najemnicza banda, której członkowie (zwani Sicarii to jest opatrzeni w sztylety) przebijali każdego, na którego miano tylko podejrzenie.

W Cezarei powstała wojna domowa, między Żydami a Grekami, o prawo magistratury. Grecy zostali wprawdzie pobici, ale Feliks zniszczeniem chciwego wojny stronnictwa, ich zadowolił.

I nowy Rządca Festus (60—63) w krótkim czasie swego urzędowania, nie zdołał już wydźwignąć kraju z nędznego stanu.

§ 54.

Wojna z Rzymianami i zburzenie Jerozolimy.

Za czasów srogiego i okrutnego Albinijusa, zawichrzenie coraz bardziej wzrastało, zaś za Gessyjusza Florusa, wtedy gdy w Aleksandryi do 50,000 Żydów zostało zamordowanych (częścią przez Rzymian, częścią przez Aleksandrynów) otwarta i krwawa wybuchnęła wojna.

Powstanie rozszerzyło się po całym kraju. Najważniejsze twierdze i miasta, poruczono doświadczonym dowódcom.

Józefowi ben Mathias (zwanemu później Józef Flawijusz) sławnemu uczonemu, dziejopisowi i wodzowi, oddano zarząd Gallilei, gdzie utworzył wojsko z 200,000 złożone, obwa-

rował miasta, i w dostateczną zaopatrzył żywność. W Jerozolimie widziano ogromne wysilenia, naprawiano mury i ukuto wielką ilość broni,

Anan był dowódcą Jerozolimy. — Wtém ukazał się Wespazyjan na czele 60,000 wojska, (67) wyruszył do Gallilei, wziął i spalił miasto Gaderę, a później i Jotapat, którego Józef mądrze i mężnie bronił. Tu poległo 40,000 ludzi, a 1,200 dostało się w niewolą.

Między ostatniemi znajdował się *Józef*. Przepowiadając Wespazyjanowi tron Cezarów, po ziszczeniu się przepowiedni, obdarzony wolnością, zostawał przy Tytusie.

Zwycięzko posuwał się Wespazyjan, coraz daléj w Gallilei, wschodnim kraju Jordanu, i Judei. Lecz ogłoszony przez swe wojsko Cesarzem Rzymskim, udał się do Rzymu, poruczając dalsze prowadzenie wojny synowi

swemu Tytusowi (70). Ten po krwawych walkach i wielkich trudach, zdobył Jerozolimę. Wzajemna wściekłość trzech szarpiących się stronnictw, pod przewodnictwem Eleazara, Jana z Giszali i Szymona bar Giora, wielce mu wkroczenie do tego miasta ułatwiła.

Dnia 9 miesiąca Aw, mimo woli Tytusa, kościoł stał się pastwą płomieni. Dnia 7 miesiąca Elul, Rzymianie mieli już w posiadaniu całe miasto, które do szczętu zburzone zostało. Przy oblężeniu i zdobyciu Jerozolimy, która pod czas uroczystości święta Wielkanocnego, napełniła się była nadzwyczajną massą ludu, zginęło 1,100,000 ludzi, a 97,000 dostało się w niewolą. Los jeńców był bardzo smutny. Z szczątków całéj Jerozolimy pozostała tylko część zachodniego muru, opasującego miasto i trzy najwyższe wieże: Fazael, Hippikos i Maryjamne.

W r. 72 i 73 Lucylius Bassns, i Flawijusz Sylwa zagarnęli niezdobyte dotąd miejsca, jako to: Machaerus, Herodium i Massadę. — W krótce potem zburzono i kościół Egipski.

Cała Palestyna należała więc do Rzymian, wszystkie posiadłości rozdano, a Żydom nakazano, uiszczone dotąd pogłówne na rzecz kościoła, (po 2 drachmy) odtąd wnosić jako należność kościołowi Jowisza w Kapitolium Rzymskiém.

Agryppa wiodąc rozwiozłe życie w Rzymie, strwonił wszystkie swe bogactwa.

Od tego czasu Żydzi, utraciwszy swój byt polityczny, rozproszeni zostali po wszystkich świata krańcach.

Józef żył najmniéj jeszcze z 25 lat w Rzymie, poważany od Wespazyjana, Tytusa i Domicyjana. Po śmierci wystawiono mu pomnik.— Jego pisma są: Dzieje wojen żydowskich w siedmiu księgach; Sta-

rozytności żydowskie w 20 *księgach*; *Opis jego życia; Dwie księgi przeciw Apijonowi nieprzyjaznemu Żydom. O Machabeuszach, i ich poświęceniu się religijném.*

CZĘŚĆ DRUGA.

Wolno drukować, z warunkiem złożenia po wydrukowaniu w Komitecie Cenzury, prawem przepisanéj liczby exemplarzy.

Warszawa dnia 27 Czerwca (9 Lipca) 1849 r.

Cenzor **Czerskler.**

HISTORYJA IZRAELITÓW.

CZĘŚĆ DRUGA.

(OD ZBURZENIA DRUGIEGO KOŚCIOŁA AŻ DO NASZYCH CZASÓW).

ROZDZIAŁ X.

DZIEJE ROZPROSZONYCH ŻYDÓW PO ZBURZENIU DRUGIEGO KOŚCIOŁA

§ 55.

Walki Żydów przeciwko Grekom i Rzymianom.

Pod panowaniem Cesarza Nerwy, a z początku i Trajana, Żydzi żadnego nie doznawali udręczenia. Jednak znany z chciwości prokonsul Manlius Priscus uciemiężał ich, razem z innemi mieszkańcami prowincyj afrykańskich. e zaś Żydzi oddani przemysłowi pręe

dzéj i łatwiéj nałożone podatki uiścić byli w stanie, przeto ściągnęli na siebie zawiść i niechęć Greków.

W tym właśnie czasie, Trajan ciągnął na wyprawę przeciw Parthom. Podobném do prawdy, iż Żydzi zamieszkali w Nisibis, Adjabene i Mezopotamii, mężnie walczyli przeciw Rzymianom. To zrodzić miało w Trajanie większą skłonność do prześladowania Chrześcijan i Żydów.

Po oddaleniu się Trajana, powstała ogólna dążność uwolnienia się z pod władzy rzymskiéj. Żydzi budując na tém nadzieję odzyskania swéj krainy, z radością oczekiwali tego poruszenia.

A gdy Trajan do drugiéj swéj przeciw Parthom wyprawy, ściągnął stąd legiony afrykańskie (115), niezgody okropną przybrały postawę. W Cyrenie Żydzi w massie powstali przeciw Grekom i okrutną sprawili rzeź, to sprowadziło wojnę domową. Mieszkań

cy Cyreny uszli do Alexandryi. Żydzi pod dowództwem Andrzeja i Łukasza udali się za niemi; ale zostawszy odparci, przeszli wielką część kraju aż do Meroë; oddział rokoszan pod naczelnictwem Łukasza wsparty od wichrzycieli żydowskich na wyspie Cyprze (gdzie również nader wielka liczba Greków życie postradało) usiłował nawet wkroczyć do Palestyny, ale Żydzi na głowę porażeni od Adryjana, (którego Trajan przeciw nim wysłał) gorzko postępowanie to opłacili.

Skutkiem ciągłéj Żydów niespokojności i okrucieństw, których się w téj wojnie dopuszczać mieli, przedsięwzięto wykorzenić cały judaizm.

Obrzezanie, obchodzenie soboty, a szczególniéj czytanie Pisma Śgo w Synagodze, jak najsurowiéj zostało zakazane, a nawet śmiercią karane.

Żydzi jednak na to nie zważali. Wprawdzie zgromadzenie uczonych

w Lyddzie postanowiło w niebezpieczeństwie życia, poddać się naglącej okoliczności, chroniąc się tylko bałwochwalstwa, kazirodztwa i morderstwa; jednak to postanowienie zostało w tajemnicy, i opór stawiono ile możności. (Julijanus i Pappus).

Trajan cofnął później rozkaz prześladowania.

I w powstaniu w Mezopotanii, zuchwalcy zostali pobici, a wielu uczonych jako uczestników rokoszu na śmierć skazano. (116—117).

Za czasów Adryjana znowu okropne i Żydów niszczące toczyły się boje. Roku 126 na miejscu zburzonej Jerozolimy Cesarz kazał nowe zbudować miasto: Aelią Kapitolinę i nieżydami zaludnić. Rozjątrzeni Żydzi znów powstali; fałszywy messyjasz Szymon bar Kochba (t. j. syn słońca) znalazł wiele zwolenników, zdobył Jerozolimę r. 132, a nawet kazał już bić monetę, na której

z jednej strony umieścił swe imię, a na drugiej: „oswobodzenie Jerozolimy."

Cesarz Adryjan wysłał do Palestyny sławnego wodza Julijusza Sewera. Ten unikał otwartych bitew, i pojedynczo Żydów wytępiał. Liczbę jeńców naznaczają na 580,000, oprócz tego wiele padło ofiarą głodu i nędzy, a znaczną liczbę sprzedano jako niewolników.

W gaju Terebińskim niedaleko Hebronu, kupiono 4 Żydów za modius (prawie korzec) jęczmienia. Bar Kochba z hufcem powstańców wkroczył do twierdzy Bethar; ale i tę (dnia 9 miesiąca Ab r. 135) zdobyto.

Wiele uczonych których miano za burzycieli, mianowicie **Akiba, Juda ben Baba** i **Hanyna ben Theradyjon** skazani zostali na śmierć okropną.

Bar Kochba poległ w bitwie. Całą Judeę spustoszono. Wszystkie miasta i wsie obrócono w perzynę, wszystkie

twierdze w liczbie 50 zburzono, a większą część Żydów posłano za morze. Pozostała w Palestynie mała liczba, musiała ogromne uiścić podatki, a zbliżenia się do Jerozolimy (teraz Aelii) najsurowiéj zakazano.

Rabbi Akiba poniósł śmierć męczeńską z największą odwagą, a ostatnie jego słowa były: „*Słuchaj Izraelu! Przedwieczny Bóg nasz jest jedyny!*"

§. 56.

Szkoły w Palestynie. Miszna, Talmud.

Żydzi powzięli tó mocne przekonanie, że wszystkie dotychczasowe ich nieszczęścia były skutkiem nietylko ich wzajemnéj niezgody, zajadliwości, widoków osobistych, i t. p. ale szczególniéj zaniedbania zakonu; dla tego starali się odtąd zgłębić go i ściśle zachować.

Sławne szkoły w Jamnii (Jabne), Cyporze i Tyberyjadzie usilnie dążność tę wspierały. Szkoła w Tyberyjadzie kwitnęła szczególniéj od r. 180. Tam nowy ustanowiono *Sanhedryn*, **Szymon ben Gamliel** przyjął tytuł *Nassy* czyli Patryjarchy, a Tyberyjada zaraz uczczona została nazwą Jerozolimy i Syjonu. Sanhedryn właściwie wielki sąd był wówczas nowém ogniskiem spojenia się Żydów w państwie Rzymskiém. Zapytania a przy nich podarunki, spływały do niego ze wszech stron, a młodzież tam przybywała dla zaspokojenia swéj żądzy nabywania. nauk.

Syn i następca **Szymona ben Gamliela, Rabi Jehuda Hanassy**, święty zwany, odznaczający się nauką, bogactwem, miłosierdziem i dobroczynnością, będąc na czele szkoły w Tyberyjadzie zbierał (200) wszelkie ustnie podane objaśnienia i prawa, wydane

dotychczas przez Sanhedryn rozporządzenia, tudzież różne zdania uczonych i szkół, w wątpliwych i nierozstrzygnionych w zakonie wypadkach; a tak powstała z 6 Sedarym (części) złożona Miszna.

Przygotowawcze prace do tego dzieła uskutecznili jeszcze **Hillel, Rabi Akiba, i Rabi Szymon ben Gamliel.**

Tak zwane *Beraitthasas* i *Tosefthas* zawierają uzupełnienia i dodatki do Miszny. Później jak Miszna, zebrane, ale co do treści po części dawniejsze od niej, są: trzy Midraszym: *Syfra* albo *Thorath Kohanim* do trzeciej księgi, *Syfry* do czwartej i piątej księgi Mojżesza, a *Mechiltha* nad częścią drugiej księgi. Łańcuch tradycyjny od **Ezdrasza** do **R. Jehudy Hanassy** stanowią: 1) **Ezdrasz,** 2) **Szymon** sprawiedliwy, 3) **Antygon** z Socho, 4) **Jose ben Joezer i Jose ben Jochanan**, 5) **Jozua ben Perachija**

i Nitaj z Arbelli, 6) **Juda ben Tabbaj i Szymon ben Szetach**, 7) **Szemaja i Abtalion**, 8) **Hillel i Szamaj**, 9) **Jochanan ben Sakai i Szymon**, 10) **Tarfon i Akiba**, 11) **Meir i Jehuda ben Ilaj**, 12) **Jehuda Hanassy**. Nauczyciele Miszny zwali się *Thanaim (powtarzacze)*.

Z uzupełnieniem Miszny kończy się okres Thanaim, a zaczyna się czas *Amoraim* (mówców). Ci starali się objaśniać w wielu szkołach, ułożoną Misznę z największą dokładnością, oznaczając nowe prawa wypadki, tak dozwolone jak zakazane. Około końca 4 wieku (podług Majmonidesa 300 lat po zburzeniu Jerozolimy) zostało przedsięwzięte niewiadomo z pewnością przez kogo, zbieranie nauk i zdań wspomnionych Amoraim. znane pod nazwiskiem *Talmudu Jerozolimskiego*.

Na początku piątego wieku, Patryjarcha **Gamliel** może za wybudowani

nowych synagog i przekroczenie jego sądownictwa pozbawiony został swéj godności. Po jego śmierci, Żydzi nie wybrali nowego Patryjarchy, a edykt Cesarski zniósł patryjarchat 429 r.

Zwyczajny podatek żydowski miał odtąd być zbiérany na rzecz Cesarza. Teraźniejszy kalendarz żydowski został wypracowany przez **Rabbi Addę** 358. Przy jego ułożeniu zwrócono szczególną uwagę na odpowiedni podział nowiu, tak aby święta przypadały w dni takie, które obchodowi najmniéjby przeszkadzały.

§ 57.

Żydzi w Babilonie. Talmud Babiloński.

Żydzi babilońscy, albo wschodni także Bne-Gola (to jest rozproszeni), zamieszkali na obu brzegach Eufratu aż do Tygru, mieli już bardzo dawno

może jeszcze od dawnych perskich czasów, swego naczelnika zwanego *Resz-Glutka* (t. j. Naczelnik rozproszonych). Ten miał tylko zawiadywać sprawami świeckiemi; co się zaś tyczyło spraw religijnych, wszystko zależało jeszcze od Palestyny.

Później dopiero gdy się w Babilonie pomnożyła liczba uczonych, odłączono się i w téj mierze od Palestyny. Z czasem powstały sławne szkoły w Nahardei (zwykłém siedlisku Resz-Glutha), Surze, i Pumbedicie.

Rabbi Asze, będąc na czele szkoły w Surze (365—425) przy pomocy swego ucznia i przyjaciela **Abiny,** ułożył Talmud zwany *babiloński*, który dokładnością i jasnością przewyższa *jerozolimski*. Powstanie więc Talmudu, i wygaśnięcie patryjarchatu na zachodzie razem przypadając, stanowią ważną w historyi żydowskiéj epokę.

Raba, Józef, Abaje, Hasda, Raba ben bar Hanu, Gaon tytuł Naczelnika szkół.

S. 58.

Stan Żydów w czasie wzrastającéj potęgi kościoła Chrześcijańskiego.

Potęga i wpływ Chrześcijaństwa coraz bardziéj wzrasta. Nakoniec kościół wstępuje na tron Cezarów. Konstantyn W. (311—337) piérwszy Cesarz Chrześcijański okazał Żydom przychylność i zostawił im prawa obywatelstwa.

Przecież Gallus szwagier i współrządca Cesarza Konstantyna oburzył Żydów i Aryjanów, (353) a następnie ogniem i mieczem niszczył burzycieli; Tyberyjadę jak i inne miasta obrócił w perzynę i skłonił Cesarza do wznowienia praw Adryjana, które choć nie

były wykonane, sprowadziły jednak liczne wychodztwo do Persyi.

Cesarz Julijan (363) sprzyjał Żydom, a nawet czynił im nadzieję oddania Jerozolimy, i przywrócenia ich kościoła. W istocie Alipius Namiestnik w Syryi, miał polecone, spiesznie odbudować kościół. Ale straszne kule ogniste wzniósłszy się z głębi kościoła, położyły trupem wielu robotników, i uczyniły to miejsce nieprzystępne.

Następni Cesarze także opiekowali się losem Żydów, pospólstwo tylko, często wzajemnie wywierało na siebie swą zajadłość. Krwawa zaszła scena w Aleksandryi (415) skąd się Żydzi (w liczbie 100,000) wynieśli.

W zachodniéj Europie, mieszkali Żydzi przynajmniéj od wzrostu Państwa Rzymskiego. Utrzymywali się najwięcéj z handlu.

ROZDZIAŁ XI.

HISTORYJA ŻYDÓW W CHRZEŚCIJAŃSTWIE I KALIFACIE.

Od 500—800.

§ 59.

Historyja Żydów pod panowaniem Chrześcijan w Europie Zachodniéj aż do Karolingów.

Żydzi pod panowaniem Gotów, a szczególniéj ich Króla Teodryka (493), żyli w błogiéj spokojności. Za czasów tego Monarchy byli w Rzymie, Medyjolanie, Neapolu i Genui. W wojnie Cesarza Greckiego Justyniana przeciw Ostrogotom, Żydzi dowiedli im swéj wier-

ności, mężnem bronieniem górnej części miasta Neapolu. Dopiero gdy wszelki odpór okazał się bezskuteczny, opuścili swe stanowisko (537). Podbicie Włoch przez Longobardów (568) zmieniło szczęśliwe Żydów położenie.

W Galli południowej, prowadzili Żydzi bardzo znakomity handel; że zaś przedmiotem ich handlu byli i niewolnicy (co wtenczas bardzo było upowszechnionem) przeto ściągnęli na siebie nienawiść.

Wyzygoci którzy jeszcze w 5tym wieku osiedli w Hiszpanii, surowe przeciw Żydom wydali prawa: zakazali im obchodu soboty, świąt wielkanocnych, wchodzenia w związki małżeńskie podług zakonu Mojżesza, obrzezania, i w ogóle prowadzenia życia w duchu religii swych przodków. Prawa te wprawdzie z czasem złagodzono, ale nie ze wszystkiem. Przy takich

okolicznościach, zdobycie Hiszpanii przez Maurów, musiało być dla Żydów bardzo pożądane, i w istocie ich położenie stało się pomyślniejsze.

§. 60.

Historyja Żydów w Państwie Bizantyjskiém.

Chociaż tu Żydzi używali swobód obywateli rzymskich, a w Palestynie składali jeszcze ludność znaczną, dwór jednak dążył do poniżenia i przytłumienia ich ducha. Edykty Justyna Igo i Justyniana, zrównały ich z Heretykami, i pozbawiły wszelkich urzędów. Zniesienie patryjarchatu zniszczyło do szczętu jedność rozlicznych gmin żydowskich. Cała dążność Rabinów skierowana była do rozkrzewiania nauki zakonu zawartego w Misznie, wraz

z późniejszemi komentarzami i dodatkami.

Znakomitszych szkół nie zakładano, a systemat religijny dalszego nie otrzymał wykształcenia. Rabini wykładali w narzeczu Chaldejskiém; lud jednak często nieznajdując smaku w rabinicznym wykładzie Biblii, uciekał się do tłumaczeń greckich i innych.

Stąd powstały niesnaski w gminach między uczonemi, a lepiéj myślącemi (552).

Pierwsi zakazali używać wszystkich niechaldejskich tłumaczeń Biblii, i jako środka przymusu do posłuszeństwa, używali klątwy.

W Palestynie znajdujemy wiele Żydów ale chylących się do upadku, do czego szczególniéj przyczyniało się rozwiązanie ich szkół, cesarskie edykty, i wielkie wojny perskie. Kształcąca się młodzież, o ile czasy wojenne dozwalały, często udawała się do sławnéj

perskiéj szkoły nad Eufratem, którą nad inne przenosiła.

Podobna do prawdy, że dla zachowania w czystości tradycyjnego sposobu czytania Biblii, powstało wtenczas, wprowadzenie wokalnych, interpunktacyjnych i innych znaków, których może pierwéj jeszcze używano w egzemplarzach prywatnych. (*Massora*) 500.

§ 61.

Samarytanie.

W powszechnéj wojnie Żydów przeciw Rzymianom, Samarytanie także mieli udział, a chociaż się oszańcowali na górze Geryzym, musieli się jednak poddać Rzymianom; a straciwszy przytém 11,600 ludzi, doznali tego samego losu co Żydzi. Cesarz Antonin pobożny, choć Żydom przychylny, zakazał

Samarytanom obrzezania. Cesarz Zenon (490) darował Chrześcijanom górę Geryzym, na której kościoł budować kazał. Za Cesarza Anastazyjusza, kobiety Samarytańskie szturmem zdobyły górę, zabiły pracujących tam rzemieślników, i budowę zniszczyły.

Pod panowaniem Justyniana (530) Samarytanie znowu podnieśli broń, i pewnego Julijana Królem obrali. Julijan i hersztowie zostali śmiercią ukarani, a przeciw Samarytanom surowe przepisano prawa.

Wielka ich liczba życiem przypłaciła, a wielu przeszło na łono chrześcijaństwa. Wszystkie ich synagogi zniszczono. I tak od roku 574 znikli w historyi.

Teraz ich liczbę naznaczają do 100 lub 150, wszyscy zamieszkali w Nablusie (przed tém Sychem). Dawniéj mieli także swe gminy w Jaffie, Gazie, Halebie i Damaszku, a po rozszerzeniu

się Arabów i w Kairze. Zatrudnienie ich stanowi: rolnictwo, handel cząstkowy, a szczególniej zostawanie u panów arabskich jako pisarze. W pismach rabinicznych zwani są *Chutym* (Kutejczykowie). Uznawają Bibliją hebrajską; ich pentateuch jednak, w wielu miejscach nie zgadza się z żydowskim (n. p. Gerezym zamiast Ebal 5 Moj. 27—4). Przyjmują tak jak Rabini 613 przykazań, zarzucają jednak komentarze i wykłady Rabinów, pomimo że sami uważali za konieczne, wprowadzenie niektórych zwyczajów, choć niebiblijnych.

Ściśle się trzymają przepisów, tyczących się żywności i obrzezania. Ich synagoga zwykle jest na najwyższém piętrze domu, do której uczęszczają tylko w Sobotę. Przy modlitwie twarz obracają ku południowi to jest ku górze Geryzym.

§. 62.

Historyja Żydów w Persyi aż do upadku tego państwa.

W czasie ułożenia Talmudu, żyło w Persyi bardzo wiele Żydów. Byli wierni tronowi perskiemu, chociaż od wielu Monarchów (jako to Jesdigirda IIgo, Phiruza i Kobada) srogiego doznawali ucisku. Rabini już teraz nie mieli obowiązku ustnego rozszerzania dawnych zasad mających powagę, gdyż wykładali podług danéj sobie księgi, dodając tylko niektóre opinije i wnioskowania. Stąd ci nauczyciele zwani są *Seburaim*, (to jest: dający opinije), a ich zdania poczęści wcielone zostały do Talmudu.

Urząd Resz-Glutha coraz więcej stawał się świecki i często celem dumy i zawiści możniejszych, którzy tę go-

dność dzierżawili lub kupowali od Władcy.

(Rabi Hanyna i Mar Sutra)

Podczas wojny perskiego Króla Kozru z państwem Bizantyjskiém, 26,000 Żydów przyrzekło Królowi zdobyć Jerozolimę. I w istocie Jerozolima musiała się poddać Żydom i Persom 610 r.

Jednak wszystkie usiłowania i nadzieje Żydów zostały zniweczone. Mężny Heraklijusz pobiwszy Persów r. 627, ukarał Żydów, i znów uczynił Jerozolimę dla nich niedostępną. Wkrótce potém większa część Żydów państwa Perskiego, a azyatyccy i afrykańscy państwa Bizantyjskiego, pochłonięci zostali od islamizmu, i tak kończy się tutaj zewnętrzna ich historyja, o ile ta się ściąga do tych państw.

Podczas prześladowania w Persyi (w 6tym wieku) odbywa się wielka ich wędrówka do Indyj. 72 rodzin pod naczelnictwem

niejakiegoś Józefa Rabban otrzymuje od Króla Indyjskiego, przestrzeń ziemi przy Eranganorze na założenie małego księztwa. Tam Żydzi bardzo się rozkrzewiwszy, nawracali wielu Indyjan szczególniéj niewolników. Ostatni powiększéj części czarni, powstali przeciw białym, stanowiącym szlachtę, i tak zrodziła się walka między rożnokolorowemi, która z wielką trudnością przez Rząd przytłumioną została.

W r. 1510 Żydzi przez Portugalczyków wyparci ze swych siedlisk, otrzymali od Króla państwa Kotszyn nową siedzibę.

Ta gmina wzrosła przybyciem innych wygnańców z Europy i Afryki. I tu podczas wojny Hollendrów z Portugalczykami, od tych ostatnich doznawali wiele cierpień, dopóki Hollendrzy nie przemogli, od którego to czasu tameczna gmina znowu zakwitła, założyła wiele nowych, i do pomyślnego doszła stanu. Teraz znajduje

się w Indyjach wiele gmin żydowskich. Posiadają najważniejsze pisma rabiniczne, i stosują się wszyscy do obrządków Żydów hiszpańskich.

I do Chin odbyły się wędrówki z Mezopotamii, a to za czasów Antyjocha W., wojny żydowsko-syryjskiej, Alexandra Janneusza, przy śmierci Heroda, po zburzeniu Jerozolimy, po wojnie z Adryjanem, i za czasów Cesarza Septyma Sewera; ale tylko w Kaifong-fu utrzymała się gmina żydowska. Żydzi mówią tu językiem hebrajskim pomięszanym z perskim. Synagogi ich stoją na otwartém polu, otoczone drzewami i wielą chińskiemi namiotami.

§ 63.

Historyja Żydów w Arabii.

Stosunki handlowe sięgające jeszcze czasów Salomona, jakoteż dawne po-

dobne obyczaje, wcześnie bardzo zbliżyły Żydów do Arabów, i spowodowały tam liczne ich osiedlenie się. Około r. 230 religija żydowska wstępuje nawet na tron w Jemen, nie popozyskawszy jednak dla siebie ludu arabskiego. Na początku szóstego wieku, Książę Etyjopski Aidog zwyciężył Dymiona Króla Żydowskiego w Homeryi i nadał krajowi Króla chrześcijańskiego, który wkrótce potém umarł.

Wówczas znowu powstał Dhu-Nawas czyli Dunaan, Żyd pochodzący z dawnego pokolenia królewskiego (522); ale przez Króla Etyjopskiego El-Ezbaha, zwyciężony i zabity został. Etyjopejczykowie zostawili mocną załogę, i wszystko znowu przyjęło znamię Chrześcijaństwa (525).

Żydzi tak w Mekce jak i Medynie, byli Mahometowi bardzo przychylni. Ale już w r. 624 przyszło do zatargów: powstała walka między Żydami

i Muzułmanami, w któréj piérwsi ulegli. Zresztą islamizm postąpił przeciw nim z poważaniem, i w obliczu prawa zrównał ich ze wszystkiemi Muzułmanami. Żydzi mieli wprawdzie uiścić podatek pogłówny; zachowali jednak właściwe urządzenia swych gmin.

Teraz napotyka się na żydowskie, ale zupełnie zarabizowane pokolenia w Sanai, Taesie, Teaninie i w pasmie gór Jemen, uległe rozkazującemu Imamowi. W Hedjas szczególniéj koło Khaibaru znajdują się pokolenia niepodległe, pod władzą własnych Szeików. Wszyscy prawie są czarni i odziani po arabsku W Jemenie jest wiele pism rabinicznych, a nawet księga *Zohar*. W Sanai istniało archiwum genealogiczne, które dwaj Rabini dla genealogicznego sporu w zeszłém stuleciu spalili.

§ 64.

Historyja Żydów pod panowaniem Kalifatu, Karaici, Żydowskie Państwo Chazarów.

Żydzi Perscy, Bizantyjscy, jakoteż zamieszkali w Egipcie, Palestynie i Syryi, chętnie poddawali się Arabom. Gdy islamizm podwójne, a nawet potrójne nakładał podatki na grunty zajęte przez niewiernych, Żydzi coraz bardziej porzucali rolnictwo, i jęli się handlu, przez nowe zmiany polityczne, bardzo ożywionego.

Już Kalif Oman powierzył im zawód menniczny i przez wiele wieków, ich zatrudnieniem było wybijanie monet i puszczanie onych w obieg.

Wielu Żydów odznaczywszy się szczególnemi zdolnościami, astronomiją i astrologiją stało się ulubieńcami dworu.

Pilnie się poświęcono nietylko Talmudowi, ale filozofii i medycynie. Rabini zostawali w wielkiéj zależności od Resz Glutha, który mianował i odsadzał nauczycieli, opiekując się swemi ulubieńcami. Ta okoliczność, jakoteż że duch wielu Żydów przez filozoficzne rozważanie religii, zaczął się z czasem uwalniać od dawnych zwyczajów, zgotowały walkę przeciw budowie rabinizmu, (750) a ta walka zrodziła nową sektę. Piérwszy powód do tego rozdwojenia, dał nowy wybór Resz-Glutha.

Anan który przy tym wyborze, musiał ustąpić swemu mniéj uczonemu bratu, uszedł do Palestyny i stał się założycielem nowéj sekty zwanéj *Karaim* (Pismo-badacze) 754.

Ci zarzucając wszelkie rabiniczne podania, uważają zakon Mojżesza za jedyne źródło wszelkich ustaw religijnych.

Ich sposoby utrzymywania się były rzemiosła, rolnictwo i handel żywności.

Prowadzili życie bardzo moralne. Aż do wojen krzyżowych zostawali w Palestynie. Wtenczas rozeszli się częścią na wschód, częścią do Egiptu i Grecyi, a przez nadbrzeżne kraje Berberyi do Hiszpanii.

Kilkaset lat później okazują się ich gminy w Syryi, zachodnich krajach Tartaryi, państwie Bizantyjskiém, południowych krajach Sławian, Egipcie, Berberyi, Fezie i Marokko, a nawet jako nomadzi w górach Altasu. Siedlisko ich *Nassy* przez długi czas było w Kahirze.

Teraz znajdujemy Karaitów w Rossyi, (Odessie, Łucku i Krymie) Galicyi, Konstantynopolu, Jerozolimie, Aleksandryi i innych miastach.

Odbywają wiele modlitw, częste posty i pielgrzymki do Jerozolimy

i Hebronu, dla odwiedzenia grobów swych przodków. Każde dziécię płci męzkiéj do 8go roku jest tak zwany *Nazyr* (a). W ósmą rocznicę urodzin, prowadzą je do kościoła, poraz piérwszy obcinają mu włosy i dają mu nieco wina. Odtąd oddaje się to dziecię męzkiemu wychowaniu. Nikt nie dotyka się umarłego. Ich *Chacham* zarzyna bydło, drób, i jest zarazem duchownym, doradcą i pośrednikiem w stosunkach familijnych.

Od 400 lat żaden Karaita nie był kryminalnie karany. W ósmym wieku, Bulan, Chakan Chazarów (przy morzu Kaspijskiém) został nawrócony do judaizmu. Od tego czasu przez półtrzecia wieku, panowali tam ciągle Żydzi wraz z żydowskiemi ministrami i radą z różnowierców złożoną. Dla innych Żydów państwo to było zupełnie obojętne.

(a) Odosobniony, poświęcony.

ROZDZIAŁ XII.

HISTORYJA ŻYDÓW POD PANOWANIEM MUZUŁMANÓW, OD UPADKU SZKÓŁ AZYJATYCKICH AŻ DO NASZYCH CZASÓW.

§ 65.

Historyja Żydów wschodnich aż do ustania patryjarchatu czyli godności Resz-Glutha.

Szczęśliwy czas islamizmu za Kalifa Arun al-Raszyda (800), nacechowany był także dobrodziejstwami dla Żydów. Ale podział kraju po śmierci tego wielkiego Monarchy, działał szkodliwie na szkoły; niesnaski o wybór *Gaona* jeszcze gorsze za sobą pocią-

gnęły skutki, i tak w r. 1037 godność Resz-Glutha została zupełnie zniesiona, przez co Żydzi na wschodzie Azyi zamieszkali, przestali tworzyć jednę całość.

Historyja odtąd mało co o nich wspomina.

Pod rządami Mongołów, którzy r. 1258 zdobyli Bagdad, i położyli koniec Kalifatowi, dość szczęśliwie powiodło się Żydom. Ale rozszarpanie państwa Mongolskiego rozproszyło ich jeszcze bardziej, tak że wiele nawet aż do Chin się dostało.

Teraz żyje w Persyi do 20,000 rodzin żydowskich, powiększej części pogrążonych w najokropniejszej nędzy.

Zasługuje tu na wzmiankę osada *Bne-Izrael* (zapewnie perskiego pochodzenia) w Bombai, utrzymująca dawną izraelską ustawę. Lud wojowniczy, z samych kolo-

rowych złożony, zostaje pod rządem starszyzny. Za modlitwę codzienną ma „*Szema Izrael*" (jedna z głównych codziennych modlitw izraelskich) i obchodzi sobotę. Z postów ma tylko dzień odpustu *(Jom Kippur)* obchodzić. Między szkołami perskiemi najznakomitsze i największy wpływ wywierające były w m. Pumbedicie i Surze. Naczelnik szkoły w Surze nosił tytuł *Gaon*.

Najsławniejsi z Gaonim:

1. **Rabi Saadyja** z Fajum w Egipcie wsławił się jako teolog, gramatyk, filolog, tudzież tłumacz pentateuchu, Izajasza, i Joba na język arabski, żył w ciągłej walce z Resz-Glutha Dawidem ben Sakkai, nakoniec cofnął się z publicznego życia i umarł r. 942.
2. **Rabi Szerira** (967-997) autor treściwego rysu historycznego

różnych akademij żydowskich, i ich nauczycieli. Doczekawszy się prawie stoletniego życia, w skutek złośliwych oczernień u Kalifa, pozbawiony został majątku i skazany na śmierć haniebną.

3. **Rabbi Hai** syn poprzedzającego (997-1036) ostatni z Gaonów, autor grammatyki hebrajskiéj *(Sefer Hameasef)*; nauki obyczajowéj wierszem *(Mussar Haskel)*; i wielu pism w przedmiotach talmudycznych. *Spory między* **Ben Asserem** *z Tyberyjady*, a **Ben Naftalim** *z Pumbedity o sposób czytania (akcentowania Biblii). Jakóba Tawosa tłumaczenie pentateuchu na język perski zdaje się należeć do połowy* 16 *wieku*.

§ 66.

Historyja Żydow pod panowaniem Maurów w Hiszpanii.

Kalifowie obsypywali Żydów oznakami honoru i władzą, sprzyjali ich wyznaniu, i ocucili ich skłonność do nauk i umiejętności. To błogie usiłowanie, najobfitsze zrodziło owoce: bogactwo, odrodzenie się nauk, szczególniéj filozofii, medycyny, i astronomii. Żydzi nie odstępując swego zakonu, przejęli się zupełnie duchem arabskim. Rytm arabski starano się przenieść na niwę języka hebrajskiego i tak utworzono nową hebrajską poezyją.

Izaak ben Chasdaj był piérwszy, który gorliwie się przyłożył do wzniesienia téj nowéj poezyi.

Korduba była główne siedlisko uczonych Arabów i Żydów. Salomon ben Gabirol z Malagi (umarł r. 1070)

autor wielu modlitw i pieśni dla synagogi, tudzież wielkiego poematu dydaktycznego. — Jako grammatycy, odznaczają się: **Juda ben Karysz, Menachem ben Seruk** i wielu innych. Ale i nauka Talmudu bynajmniej nie wygasła. Niejakiś **Mojżesz** przez korsarzy jako niewolnik do Korduby sprzedany (990) zostawszy tam pierwszym sędzią, wiele podniósł szkoły talmudyczne, a uczeń jego **Józef ben Izaak Stanas**, przełożył Talmud na język arabski. Z liczby innych tu należących uczonych mężów, wspomniemy tylko **Izaaka Alfes, Judę Hallewi, Aben Ezrę**, i grammatyków **Kimchi (Józef, Dawid i Mojżesz Kimchi)**.

Izaak Alfes (to jest z Fezu) w 75 r. życia, dla sporów uszedł z swego kraju, i przybył do Korduby. Ułożył olbrzymie dzieło: *wyciąg i objaśnienie talmudu*, (*Ryf*) umarł r. 1103 w 90 r. życia.

Juda Hallewi (um: 1150) jest autorem wielu pięknych pieśni i sławnego dzieła *Kozry*, którego celem było obronić religii żydowskiéj, od pocisku Karaitów, i Muzułmanów. **Juda ben Tybbon** przełożył to dzieło z arabskiego na język hebrajski (1169). Wieść niesie, że Hallewi leżąc na ziemi przed bramami Jerozolimy, opłakując zburzenie tego świętego grodu, roztratowany został na śmierć, przez jeźdzca arabskiego. Daleko wyżéj, stoi zięć jego Rabbi **Abraham ben Majer ben Ezra** z Toledo, zwykle **Aben-Ezra** zwany, urodzony r. 1119. W nim zarówno widzieć można teologa, filozofa, matematyka, astronoma, filologa, poetę, a nawet lekarza. Jego styl jest czysty, krótki i zwięzły, myśli treściwe, zawsze oryginalne, jego polemika przenikliwa, często śmiała i ostra.

Między licznemi jego dziełami, najwięcej są cenione: Komentarze Pisma świętego i grammatyczne prace (*Mosnajim*, *Safa berura*, *Sefer zachut*, *Chida*). Mienią go także wynalazcą sposobu, dzielenia kuli niebieskiej na dwie równe części za pomocą równika. W nędznym żyjąc stanie, odbył wiele podróży (podług niektórych nawet do Indyj) i umarł jak się zdaje na wyspie Rhodus.

Uczeni z rodziny Kimchi byli współczesnemi Aben-Ezry. Najznakomitszym z nich był **Dawid Kimchi**, zwykle **Radak** zwany, wsławiony swą dokładną grammatyką hebrajską (*Michlol*), słownikiem hebrajskim (*Szoraszym*) i komentarzami Pisma świętego. **Salomon Parchon** uczeń Aben-Ezry, również wyborny grammatyk, i autor chwalonego słownika

hebrajskiego. Nieco dawniejszym, jest wyborny w arabskim języku (niedrukowany) hebrajski słownik **Abul-Walida Merwana ben Gannach** czyli **Rabi Jona.** Piérwszy zaś dokładny hebrajski słownik również niedrukowany, ułożył **Menachen ben Seruk** na początku 11 wieku. **Krytyczne** uwagi i poprawy do niego wydał **Dunasz** czyli **Adonim ben Librat** z Fezu.

§ 67.

Historyja Żydów w Egipcie i Państwie islamizmu.

Erudycyja hiszpańskich Żydów, przeniesiona została do Egiptu przez **Rabi Mojżesza ben Majmon (Rambam)** zwykle **Majmonidesem** zwanego (1135-1204). Ten uczony, sławny jako filolog, filozof, matematyk, astro-

nom, lekarz i teolog, dokładał szczególnego starania celem rozszerzania głębokomyślności, połączonej z czystą religijnością. Otoczony niebezpieczeństwy w swym kraju, (był rodem z Korduby) uszedł do Egiptu, tam utrzymywał się początkowo z handlu drogich kamieni i monet, później zaś został przybocznym Sułtana lekarzem. Jego dzieło „*More Nebuchim*" (przewodnik błądzących) od wielu Rabinów herezyją okrzyczane zostało, stąd powstała zawzięta walka piśmienna. Za usilnem staraniem sławnego **Mojżesza ben Nachman (Nachmanides)** lekarza i **Rabina** w Geronie, niesnaski te nieco się uspokoiły. Majmonides jeszcze przed zjawieniem się tych sporów, cnotliwe i pełne chwały zakończył życie; ale duch jego długo jeszcze panował w pozostałej po nim szkole, która bardzo kwitnęła pod przewodnictwem jego następców. W tym czasie Żydzi żadnych nie do-

znawali prześladowań, byli powiększéj części poważani, utrzymując się szczególniéj z handlu ryczałtowego. Odbywano pielgrzymki do pięknéj synagogi w Dimu, prowincyi Gizeh, położonéj w miejscu gdzie miał niegdyś Mojżesz przebywać, tudzież do Jerozolimy powtórnie przez Żydów zamieszkałéj.

Z dzieł **Majmonidesa** najcelniejsze są:

1. **Komentarz nad Miszną** napisany w języku arabskim, od kilku autorów na język hebrajski tłumaczony.
2. *Jad Hachzaka* także *Miszne-Thora* zwane dokładna księga ustaw na zasadach Talmudu ułożona w języku czysto hebrajskim.
3. *More Nebuchim* w języku arabskim.

Dzieło ostatnie poważane od wszystkich, miało być przewodnikiem objaśniającym pojedyncze wyrazy, spo-

soby mówienia, metafory, parabole, i allegoryje w Pismie Świętém zawarte.

Przy wyjściu swojém na jaw, nadzwyczajne sprawiło wrażenie; Majmonides bowiem sam sobie nową utorował drogę, i z téj wyszedł zasady, że z Pismem Świętém zgadza się prawdziwa filozofija i zdrowy rozsądek.

Samuel ben Juda Eben Tybbon, przełożył to dzieło na język hebrajski, jeszcze za życia autora.

§ 68.

Historyja Żydów w Berberyi, i innych krajach Muzułmańskich w Afryce.

Żydzi zamieszkali na północnych brzegach Afryki, przybywszy tu wraz z Arabami i pomnożeni coraz bardziej przybyszami z Grecyi i Hiszpanii,

stanowili przez kilka wieków najoświeceńszą klassę tamecznéj ludności, posiadającą najważniejsze gałęzie przemysłu. Prócz rzemiosł różnego rodzaju, rybołowstwa i handlu, wyłącznie oddawali się uprawie wina. I mennictwo im wyłącznie było powierzone, co dotychczas jeszcze ma miejsce. Lecz i w naukach wielu odznaczyło się. Liczyli nietylko sławnych Rabinów, ale i filologów, historyków, matematyków i astronomów, najwięcéj kształconych w szkołach w Fezie i Marokko. Stosunki ich pod względem praw były te same co w innych państwach muzułmańskich. We wszystkich krajach byli ustanowieni Nadrabini, zaś od 160 lat cała ludność żydowska państwa Marokkańskiego, rządzoną zostaje od żydowskiego Szeika i 12 deputowanych ze znakomitszych miast. Szkoła algierska kwitnęła szczególniéj pod przewodnictwem **Izaaka ben Szeszet** (1391)

i Szymona ben Cemach Duran, obaj pochodzili z Hiszpanii. Ostatni w ciągu 53 letniéj czynności (1394—1447) położył znakomite zasługi, przez polepszenie wychowania elementarnego, ustanowienie uposażonych Rabinów, zachęcenie do rzemiosł, i utrzymanie spokojności i zgody w gminach. Liczne jego pisma są dowodem erudycyi, i badawczego ducha. Był on ojcem całego znakomitego rodu uczonych w Algierze, który się przez kilka wieków odznaczał.

Chociaż Żydzi w Berberyi, oddawna w niektórych względach, jako to: w ubiorze i podatkach są ograniczeni, a oprócz tego wystawieni na niektóre uszczypliwości pospólstwa, czują się jednak dość szczęśliwemi w tém położeniu.

Nie zbywa z resztą na przykładach, że tu Żydzi przypuszczeni zostali do publicznych urzędów. Sułtan Marokański ma swych żydowskich Rezy-

dentów w Londynie, i innych wielkich miastach. W r. 1823 Majer ben Manin z Fezu, otrzymał wyłączne prawo przywozu i wywozu, a przytém i godność jeneralnego konsula dworów europejskich.

W Algierze teraz żyje przeszło 15,000 Żydów, którzy po wzięciu tego miasta przez Francuzów (1830) uwolnieni zostali od wszelkich ograniczeń, i prędzej od innych krajowców zbliżają się do cywilizacyi europejskiéj.

W Habeszu mieszka zależne od Negusa Etyjopii pokolenie żydowskie: *Falasze* (wychodźcy) zwane, które dawniéj miało mieć własnych książąt.

Podróżujący wzmiankują o Żydach w Tymbuktu, Sansadingu, tudzież o czarnych w Nigrycyi.

§ 69.

Historyja Zydów w Turcyi.

Stan Żydów w państwie Bizantyjskiém polepszył się przez Turków, którzy zostawili im wolność wyznania. Widziemy tam uczonych, lekarzy, (czasem przybocznych Sułtana) i kupców.

Wielu Sułtanów używało nawet Żydów do ważnych spraw stanu. Don Józef bogaty Żyd portugalski, który opuściwszy swą rodzinną ziemię osiadł w Konstantynopolu, od przychylnego mu Sultana Selima mianowany został Księciem wyspy Naksos r. 1567. Takie postępowanie Sułtana zdziałało, że gminy żydowskie znacznie się powiększyły w Turcyi, tak Azyjatyckiéj, jak i Afrykańskiéj, przybyszami z Hiszpanii, Portugalii i Neapolu.

Wszędzie otrzymywali w miastach, osobne dzielnice, czego sami życzyli, dla bliskości synagog od tych okolic; w innych jednak miejscach nie byli w tym punkcie ograniczeni. Przemysłowi zaś Żydzi, i w miastach mieli wolność zakładania sklepów i fabryk. *Charg* czyli pogłówne, płeć męzka uiścić jest obowiązana. Ślady prześladowania rzadko się tam widzieć dają.

Wystawieni wprawdzie na niektóre nieprzyjemności i zdzierstwa, żyją jednak wolnie, już to jako Rabini i nauczyciele, już jako rzemieślnicy, pasterze, rolnicy, fabrykanci i kupcy, już nakoniec jako dzierżawcy dochodów skarbowych, młynów, cła i zawiadywacze handlów tureckich. Biedniejsza klassa, utrzymuje się z zarobku w fabrykach, kramarstwa i tandety. Sułtan Mahmud II (1839) wydanym hattyszeryfem użyczył im praw służących

i innym mieszkańcom. Niespodziane zniknięcie kapucyna Tomasza i jego służącego w Damaszku 5 Lutego roku 1840, sprowadziło prześladowanie Żydów, podniecone przez francuzkiego konsula Ratti-Menton, przy czém wznowiono dawno już zbite i zapomniane mniemanie, że Żydzi używają krwi Chrześcijańskiej przy uroczystości Pesach. Usiłowaniom jednak **Ad: Cremieux** z Paryża i **Sir Mojżesza Montefiore** z Londynu, przez szlachetne Rządy Europejskie wspartym, udało się u Vice Króla Egiptu Mehemeda-Ali prześladowaniu temu koniec położyć.

Uczeni:

Józef Szenderni (z Aleksandryi) i **Obadyjach** z Bartenory (we Włoszech) obaj w Jerozolimie (1520—1550); ostatni znany jako komentator Miszny. **Jakób Berab** z Toledo, który założył w Cefath w Palestynie sławną szkołę

(1530—1540). Jego plan przywrócenia dawnéj jedności Rabinizmu, za pomocą odnowienia *semichy* (rodzaj wyświęcenia) został w niwecz obrócony przez **Lewi ben Habib** gorliwego obrońcę wolnego wykładu. Od r. 1540 do 1575 wykładał nauki w Cefath **Józef Karo** z Hiszpanii, wsławiony przez swe dzieła: „*Beth Józef*" i „*Szulchan Aruch*" a po nim zaraz **Mojżesz Alszech**, znany komentator Biblii. Oprócz nich byli bardzo czynni Rabini w Konstantynopolu, Salonice, Jerozolimie, Damaszku, Aleksandryi i innych mniejszych miastach, a nawet w Grecyi, i na wyspach, szczególniéj Zante, Korfu i Kandyi.

Między moralistami i eksegietykami, są najsławniejsi: **Izaak Arama** w Salonice, autor wybornego dzieła „*Akedath Izaak*," tudzież grammatyk i eksegietyk, **Salomon ben Melech** współczesny Józefa Karo. W 16tym wieku

Kabała bardzo się wzniosła przez Salamona Al-Kabez, Mojżesza Korduero, Izaaka Luryję i Haima Vitala. Powstały także szkoły kabalistyczne, a w tych ukształciła się znacznie rozkrzewiona sekta. W krajach tureckich, kabała zrodziła z judaizmu nową zupełnie sektę, wyznającą religiją założoną przez Szabbathaj Cewi, z mieszaniny judaizmu, chrystyjanizmu i islamizmu. *Księga Zohar.*

§ 70.

Dalszy ciąg, Historyja Szabbateów.

Szabbataj Cewi ze Smyrny (1625 do 1677), jeszcze w pierwszej swej młodości przez odznaczające się zdolności wsławiony, w 18tym roku już był ukształcony w kabale, i takową wykładał.

Mając lat 24 oświadczył swym uczniom, że jest oczekiwanym *Messyjaszem*, który wybawi Żydów z islamizmu i chrześcijaństwa. Rabini z największą przeciw niemu powstali zaciętością. Uszedł więc do Saloniki, stąd do Aten, Morei, Aleksandryi, a wszędzie prześladowany, dostał się nakoniec do Jerozolimy. Tu znaczne do siebie przyciągnąwszy stronnictwo, objawił również, że jest *Messyjaszem* i że dlatego już nietrzeba obchodzić dwóch dni żałoby i postu, na pamiątkę zburzenia Jerozolimy. Do niego przyłączył się Nathan Benijamin z Gazy, który udawał że jest poprzedzicielem Messyjasza.

Nakoniec zgromadzenie Rabinów w Jerozolimie wprawione w niespokojność, wydało na niego wyrok śmierci. Zmuszony więc to miejsce opuścić, powrócił do Smyrny, gdzie pomimo wiadomości o wydanym na niego wy-

roku śmierci, z otwartemi rękami przyjęty został. Liczba jego zwolenników codzień wzrastała, a wieść o nim rozeszła się aż do Niemiec, Włoch i Hollandyi. Żył w królewskim przepychu; kiedy wychodził noszono przed nim chorągiew z napisem hebrajskim: *„Prawica Boska jest wzniosła"* (Psalm 118—16). Ze wszech stron przybywały poselstwa z hojnemi darami, polecając się jego łasce. W synagogach modlono się za długie jego życie; mocno wtenczas się zajmowano czytaniem księgi Zohar, Biblii i Kabały. Prorocze omamienie opanowało umysły wielu rodzin. W tém Dywan został uwiadomiony o tych rozruchach. Oczekiwano więc ścisłego śledztwa ze strony władzy. Szabbataj Cewi udał się do stolicy i uprzedzając władzę, sam się stawił do więzienia.

Na rozkaz Sułtana Mahmuda IV, odesłano go jako więźnia stanu, do

Kuthai, gdzie oddano mu pyszne pomieszkanie, zostawując każdemu wolny do niego przystęp. Tak odznaczającém się z nim obchodzeniem, sławę jego jeszcze bardziéj wzniesiono. Otrzymując tam odwiedziny, najznakomitszych Żydów z bliskich i dalekich krajów, przepowiadał im Szabbataj o swej przyszłéj wielkości i prędkiém zbawieniu.

Nakoniec Nechemijasz kabalista rodem z Polski, zerwał z niego całą obłudną maskę. Przedstawił Sułtanowi, że Cewi wprowadza tylko lud w błędy i nieszczęsną przepaść. Sułtan natychmiast kazał więźnia sprowadzić do Adryjanopolu, i oświadczył mu, że się chce przekonać o jego boskiém poselstwie, i w tym celu wymierzy do niego trzy strzały trucizną zaprawione, a jeśli od takowych żadnéj nie odniesie rany, w ten czas sam go Messyjaszem uzna; jeżeli zaś mniema

że téj próby nie wytrzyma, tedy zostawiony mu jest wybór, albo przejść do islamizmu, albo życiem ten podstęp przypłacić. Cewi wybrał pierwsze, poczém Sułtan nadał mu tytuł Effendi, i mianował go Kapidgi Badgi. Zmiana ta nie wpływała jednak na istotę rzeczy. Wielu zwolenników tego fałszywego Messyjasza, utrzymywało, że tylko kształt jego przeszedł do islamizmu, on sam zaś, do nieba został wzięty. Inni myśleli że przyjęcie islamizmu wypływa także z téj nowéj religii, a tego wyobrażenia chwycił się Cewi, by nadal utrzymać przy sobie, dawnych swych zwolenników.

Takim sposobem nawrócił kilkaset Żydów do islamizmu. Pomimo to odwiedzał synagogi, do czasu, aż Wielki Wezyr uwięzić go kazał w pewnym zamku stolicy. Stąd wysłany został do Bośnii gdzie (jak mówią) w Belgradzie

życia dokonał 1677. Po przejściu do islamizmu, żył jeszcze lat 10.

Po jego śmierci sekta ta jeszcze się bardziej rozgałęziła i rozwinęła system religijny przez niego utworzony. Jeszcze za życia jego, ta nauka rozszerzyła się w północnych krajach Afryki.

Chajim Malach i Nechemijasz Chajim, pierwszy z Polski, drugi z Palestyny, rozkrzewili nowe te zasady w Polsce i Niemczech.

Na wschodzie wiele zwolenników téj sekty, zpowodu doznawannego ze strony Turków prześladowania, przyjęło naukę islamizmu.

ROZDZIAŁ XIII.

HISTORYA ŻYDÓW W KRAJACH CHRZEŚCIJAŃSKICH ZOSTAJĄCYCH POD RZĄDEM FEUDALNYM, OD KAROLA W. DO KAROLA V.

Od 800—1520

§ 71.

Historyja Żydów w Państwie Francuzkiém.

Karól Wielki liczył wiele Żydów, w swych obszernych państwach. Ten wspaniałomyślny Monarcha cenił i wynagradzał zasługi przez Żydów sobie wyświadczone. W poselstwie do Arun-al-Raszyda, znajdował się Żyd Izaak, który godnie odpowiedział swemu powołaniu.

Inny Żyd kupiec, zaszczycony jego zaufaniem, udawał się często do Syryi, i stamtąd morzem sprowadzał dla dworu kosztowne towary.

Stosunki handlowe Żydów w południowej Galii, były bardzo znaczne, i od Cesarza wspierane.

Jeszcze szczęśliwsze dla Żydów było panowanie Ludwika pobożnego (814—840). Uwolnił ich bowiem od kilku uciążliwych podatków, i zapewnił im niektóre prawa. Za zamordowanie Żyda ustanowił karę 10 funtów złota, co wtenczas bardzo wiele znaczyło. Żydzi byli wyłączeni z pod niższych sądów, i nieulegali także *ordalijom* czyli mękom *sądów bożych* Targi zostały odroczone z soboty na inne dni powszednie. Lugdun był głównym punktem handlu Żydów. Tam przybywały towary ze wschodu, a stąd rozsyłano je do innych krain.

Własne swe zdrowie i życie powierzył lekarzowi żydowskiemu imieniem Zedekia, celującemu w naukach, i w ogóle Żydów bardzo poważał.

Ten szczęśliwy stan zmienił się jednak pod następcami Ludwika. Władza Monarchiczna chyliła się do upadku, feudalizm się wzmagał, a duchowieństwo używało swojego wpływu, przeciw Żydom, którzy coraz więcéj pozbawiani opieki Królewskiéj, dostali się pod Władzę pojedynczych Wassalów i Książąt.

§ 72.

Historyja Żydów w Państwie Rzymsko-Niemieckiém.

A) *Ich położenie, prawa i obowiązki.*

Ustawa Rzeszy Niemieckiéj miała we względzie Żydów dwie następujące zasady.

1) Wszyscy Żydzi w całém Państwie osobą i majątkiem, są własnością Rzeszy, i ta tylko ma wyłączne prawo rozrządzania ich losem. (Stąd wyraz: osobni służalcy Kamery *skarbu*; Żydzi nadworni — *servi fiscales)*.

2) Żydzi zostają pod bezpośrednią opieką Rzeszy, a każde zgwałcenie ich prawa, będące uważane za występek przeciw Rzeszy, sądzone było przez najwyższe jéj sądy. Podług tych zasad, Cesarz jako lenny Pan Rzeszy, był zarazem Panem Żydów, których jako lenność, udzielał *Wassalom*. Sam tylko Cesarz miał prawo dozwalać utrzymywania Żydów, a każdy inny świecki lub duchowny Książę, potrzebował na to potwierdzenia Cesarskiego.

Do urzędów i służby wojskowéj, Żydów nie przypuszczano, ograniczo-

no ich w handlu niewolników, a oddaniu się rolnictwu przeszkadzano, zakazem utrzymywania Chrześcijańskich niewolników (co wypływało z ducha czasu). Musieli się przeto oddać wyłącznie handlowi, gdyż i z rzemiosł te tylko mogli prowadzić, które przy małej ich znajomości, mogą zapewnić szczupłe utrzymanie; byli więc tylko: piekarzami, rzeźnikami, piwowarami, krawcami, szewcami i garbarzami. Rzemiosła zaś do których potrzeba wielu czeladzi były im zagrodzone.

Opieka Żydów pochodziła bezpośrednio od samego Cesarza, a w jego nieobecności od Arcybiskupa Moguńckiego, który otrzymał dziesiątą część opłaty za opiekę Żydów. (*Judenschutzgeld*).

Wolność podróżowania i odbywania obrządków religii w całej Rzeszy, zapewniła Żydom opiekę tych władz

najwyższych w których krainie czasowo bawili.

Dla większego bezpieczeństwa dodawano im powiększéj części straż pewną *(Geleit)*, za którą chętnie uiszczali opłatę.

Późniéj dodawano straż każdemu przyjeżdżającemu Żydowi (choćby jéj wcale nie żądał), a to dla pobierania od niego opłaty *geleitu*. Nakoniec wymagano tylko opłaty, za którą Żydom żadnéj nie czyniono przysługi.

We Włoszech położenie Żydów było prawie takie, jak w Rzeszy. Żydzi zostawali tu pod opieką Cesarza lub Papieża, a Wassalowie dostawali od jednego i drugiego swoich Żydów. Obowiązani byli składać hołd, każdemu nowowstępującemu Cesarzowi i Papieżowi.

To ostatnie odbywało się zwykle wysyłaniem deputacyi, która przy oddaniu w jego ręce *Thory* (rodał pen-

tateuchu) miała przemowę w języku hebrajskim, na którą Papież zwracając dany sobie pentateuch, odpowiedział po łacinie. Obowiązani także byli przywitać w bramie miasta Rzymu, wjeżdżającego Cesarza.

Od dawna już panował zwyczaj we Włoszech, że dla zapobieżenia wydarzyć się mogącym niesnaskom, wskazano Żydom na mieszkanie osobne części i ulice miasta *(Ghetto)*. Stąd zwyczaj ten przeszedł do Niemiec i innych krajów.

Mniej ustalone jak w Niemczech i Włoszech, było położenie Żydów w krajach wschodnich, do których od epoki zwycięztw Ottona nad poganami, zaczęli przybywać częścią z Włoch do Węgier, a z Niemiec do Polski (za panowania Władysława Hermana roku 1097). Wolność posiadania gruntu mieli wszędzie. Formalne prawa dopiero później zostały wydane. W gmi-

nach, Rabini mieli władzę dość rozległą. Zajmowali się urządzeniem wszelkich przedmiotów religijnych i sądownictwem. Jako środek przymusu służyła im klątwa.

Obowiązki względem Rzeszy stanowiły: podatki zwyczajne to jest pogłówne i podatek od zarobku; a nadzwyczajne wstępne i opłata hołdu.

B) *Ogólny stan Żydów.*

Wprawdzie karta historyi żydowskiej owych wieków smutny przedstawia obraz. Ale zważmy jakie były ich stosunki do narodów między któremi zostawali, i jaki był duch owego czasu.

Żydzi różniąc się wyznaniem i obyczajami, odosobniając się od ogółu mieszkańców Rzeszy, niepewni swéj przyszłości, oddaleni z wszelkich rzemiosł i kunsztów, pozbawieni możności odznaczania się, oddali się wyłą-

cznie handlowi i obrotom pieniężnym, którym z tém większą poświęcali się gorliwością, że bogactwo było jedynym sposobem, przez który mogli się stać ważnemi, znakomitemi, a nawet użytecznemi państwu, że im ułatwiało możność przeniesienia się z niebezpiecznego miejsca i okupienia sobie swobody. A będąc wierzycielami wszystkich klass mieszkańców, przy wysokiéj stopie lichwiarskiéj, i ogólném wycieńczeniu się Europy podczas ciągłych wojen, koniecznie musieli wzbudzać zazdrość i chciwość, które połączone z ogólną intolleranсyją owym wiekom właściwą, pomimo prawnie zabezpieczonéj im opieki, ściągnęły na nich z początku zniewagę i wzgardę, a późniéj i prześladowania.

Wspaniałomyślni Monarchowie i Papieże starali się powściągnąć dzikie ludów zapędy; ale ówczesna Władza Monarchiczna osłabiona jeszcze była

wpływem feudalizmu, a żarliwość religijna źle zrozumiana.

Wszelka więc tarcza i opieka władz były za słabe na zasłonięcie Żydów, a każda okoliczność nowe na nich wywołała pociski.

Kaznodzieja wojen krzyżowych, Piotr pustelnik zostawszy wodzem pielgrzymów, nie mógł utrzymać należytej karności; że zaś tłumy te nie mając żadnych zapasów, w okropnej zostawały nędzy, napadały na Żydów, jako posiadaczy ogromnych bogactw, a szczególniej w okolicach nad Renem i Mozellą. Żadne zakazy ze strony Władzców wydawane wstrzymać ich nie zdołały. (Cesarz Henryk IV).

W Szpiro (Speier) Żydzi bronili się mężnie, dopóki im pomocy nie nadesłano.

Skutkiem tych wypadków były liczne wędrówki Żydów do Szlązka, Morawii i Polski.

W połowie 12 wieku, Bernard z Clairvaux, stanąwszy na brzegach Renu, silnie zgromił mnicha Rudolfa, który wzywał Chrześcijan do wyprawy przeciw Żydom. Trzeba było całego wpływu cnoty i sławy tego męża, dla nakazania milczenia niemieckiemu Apostołowi, który głaskał namiętności gminu. W istocie uszli tym razem wszelkich napadów.

Podczas trzeciéj wojny krzyżowéj, Cesarz Fryderyk ubezpieczył bezbronnych.

Po wojnach krzyżowych, Żydzi się znowu pokrzepili, częścią przez silną opiekę Książąt, a częścią przez zdziałane wojnami krzyżowemi ożywienie handlu.

Gdy w r. 1348 i 1349 grasowała w całéj Europie morowa zaraza, (znana pod nazwiskiem *czarnéj śmierci*), która w téj części świata zgładziła 25 milionów ludzi, we wszystkich prawie

krajach, przesąd obwinił Żydów o zatrucie źródeł i studzien, a nawet i powietrza, przez zaklęcie i zmowy z czartami. Utrzymywano że istnieje tajemne sprzysiężenie się między Maurami w Hiszpanii a Żydami, na zupełną Chrześcijaństwa zagładę.

Napróżno Żydzi sprowadzali najbieglejszych lekarzy dla przekonania że wody nie są zatrute, i że grasującą chorobę, uważać należy za zarazę, ale cóż? przesąd nie znał zastanowienia się. . . . .

Prawa odosobnienia postanowione na zborze w Wiedniu (1267) szkodliwie działały. Między innemi rozkazano, aby Żydzi dla odróżnienia się nosili spiczaste czapki. Papież Jan XXII rozkazał im (1326) nosić znak na piersiach. W wielu miejscach to rozporządzenie naśladowano. I tak przy końcu 15go wieku, Żydzi otrzymali w Wenecyi żółtą czapkę, a w Floren-

cyi żółtą łatkę na ubiorach. Ten znak miał ich chronić; ale przeciwnie narażał ich tylko na ciosy swywoli i urągania się pospólstwa.

I przeciw Talmudowi nie zapomniano zbrojno wystąpić. *Neofita Jan Pfefferkorn w Kolonii*, starał się wszelkiemi sposobami nakłonić Cesarza Maksymilijana, do wydania rozkazu spalenia Talmudu w całém państwie (1520). Szczęśliwym trafem znaleźli się chrześcijańscy mężowie uczeni, mający znakomity wpływ, jak *Reuchlin*, którzy zamiar ten zniweczyli.

C) *Wewnętrzna czynność Żydów Rzeszy.*

Żydzi od wszystkich wzgardzeni i unikani, wyzuci z wszelkich honorów, i nie zdolni odznaczyć się utworami ducha lub sztuki, albo też zasługami w Państwie, czuli się zmuszonemi pokrzepić zgnębiony swój umysł na-

uką ze źródeł religijnych czerpaną, i dlatego oddali się zupełnie rozmyślaniom religijnym, zgłębianiu Talmudu i pism rabinicznych. W miastach nadreńskich, w Bawaryi, Czechach i Austryi, wzniosło się wiele szkół talmudycznych, gdzie młodość swoję przepędzali i ci nawet, którzy do innych światowych zawodów byli przeznaczeni. Dla tego Żydzi otrzymali wspólne, szczególne wychowanie, i ukształcenie umysłu. Dowcip i bystry rozum były bardzo cenione. Ucisk i szczególne położenie Żydów, miały wielki wpływ na ich obrządki religijne i zwyczaje domowe. Obumarło wszelkie uczucie estetyczne, a służba Boża w synagogach wyrodziła się w nieprzystojne i niesforne krzyki, nie odezwała się żadna pieśń harmonijna, a czarodziejska muzyka nie miała żadnych powabów dla zgnębionych umysłów.

Z odznaczających się uczonych zasługują na szczególną wzmiankę: **Eleazar ben Jakób Kalir** z Kagliari, napłodniejszy poeta modlitw świątecznych *(Peitan)* żyjący około r. 970; **Nathan ben Jechijel** w Rzymie (1100) autor talmudycznego słownika *Aruch*; **Meir ben Baruch** w Rothenburgu *(Maharam)* 1305; jego uczeń później w Hiszpanii wsławiony **Rabenu Aszer** (§ 75). **Jakób Molin** w Moguncyi *(Maharil)* umarł 1427; **Izrael Isserlein** w Wiedeńskiem Nowem Mieście (1470) i **Józef Kolon** ostatnio w Padwie (umarł r. 1480). Kwitnięcie wieku *peitanickiego* (poetyckiego) rozciąga się od 970 do 1100. Najsławniejsi autorowie poetycznych modlitw świątecznych żyli w owym czasie, jako to: już wzmiankowany **Eleazar ben Jakób Kalir**, i jego brat **Jehuda ben Jakób** tudzież **Meszallum ben Kalonymus** z Lukki, jego syn

Kalonymus w Moguncyi; wnuk **Mojżesz młodszy; Józef Tob Elem ben Samuel** w Limôges; **Elija ben Menachem stary; Meir ben Izaak Kantor** *(Chazan)* zwany; **Józef ben Salomon, Salomon ben Jehuda Babilończyk; Mordechaj; Szymon ben Izaak ben Abnn** z Moguncyi; **Kalonymus ben Mojżesz;** jego brat **Jekathiel; Benijamin ben Samuel; Izaak Lewi w Worms** *(Naaczyciel sławnego Raszy);* **Elija ben Mordechaj, i Raszy** (§ 73). Język młodszych *peitanów* w 12, 13 i 14 wieku jest poprawniejszy i płynniejszy, ale ich poezyja bezsilna.

Dla uniknienia niektórych nadużyć, postanowili Rabini, zaprowadzić pewien rodzaj *semicha,* i uznać te tylko uchwały i ustanowienia religijne, które wychodzą z kollegium Rabinów, prawnie i przyzwoicie piastujących tę

godność i zaszczyconych tytułem *morenu* (nasz przewodnik).

§ 73.

Historyja Żydów we Francyi aż do ich wygnania (1394).

a) *Ich położenie.*

Wiadomo z historyi francuzkiéj, ilu zamieszkom i wstrząśnieniom ulegała ta piękna kraina przez kilka wieków (od czasu odłączenia się od Niemiec skutkiem traktatu w Werdun 843). Walki Wassalów i rozszerzenie się ich wpływu kosztem władzy monarchicznéj, zniszczyły stan średni, pogrążyły kraj cały w nędzy, tém samém i Żydzi na początku tego okresu odznaczający się naukami, i zostający na wysokim stopniu towarzyskim, w końcu, oddani tylko handlowi i zyskownym obrotom pieniężnym, zostali

spodleni i wzgardzeni. To widocznie było skutkiem politycznego ich stanowiska.

W Niemczech Cesarz był lennym Panem Rzeszy, a tém samém i Panem Żydów, których rozdzielał swym Wassalom jako lenność. We Francyi zaś Król z początku uważał się jako Pan lenny; ale Wassalowie tego uznać nie chcieli, i każdy wybiwszy się z pod władzy Króla, został zarazem i Panem podległych sobie Żydów. Stąd pochodziło, że Żydzi nie jednéj władzy, ale razem Królom, Wassalom i Duchowieństwu ulegać i opłacać się musieli. Jedynym środkiem więc zabezpieczenia sobie spokojności, było nabywanie bogactw i okupienie się w czasie niedoli. — Pożyczki niepewne ale za to na niesłychaną lichwę, nabywanie ogromnéj liczby dóbr zastawionych,— a szczególniéj nader tanie kupno drogich sprzętów kościelnych darowanych

kościołom przez wydalających się krzyżowników, powiększyły bardzo ich bogactwa, — lecz zarazem ściągnęły na nich nienawiść i różne zarzuty.

Żydzi nie czynili wyboru w środkach nabywania majątku, — a z drugiej znowu strony, nie miano skrupułu w każdej potrzebie wyzuć ich z nabytych bogactw (szczególnie w czasie wojen krzyżowych).

Król Filip August dla powściągnięcia złego w r. 1182 wydał postanowienie nakazujące Żydom opuścić kraj w ciągu trzech miesięcy; ale zdaje się iż to wykonane tylko zostało w okolicach Paryża. Wywołanie i przywołanie Żydów kilkakrotnie się powtarzały.

I tu nosić musieli znaki odróżniające ich od innych mieszkańców.

Ludwik IX po powrocie z wyprawy krzyżowej, objawił swą niechęć do ksiąg talmudycznych i niszczyć je kazał; zresztą ogólne postępowanie

jego dążyło do tego, aby Żydzi więcej się oddawali fabrykom i godziwemu przemysłowi.

Lecz gdy powody utyskiwania na Żydów nie ustawały, powtarzały się i skutki te same co w Niemczech. I tu podczas morowéj zarazy (około połowy 14 wieku) Żydzi dla swego wstrzemięźliwego życia mało dotknięci chorobą, padli ofiarą nieprzychylnego ludu, który ich obwinił o przyczynienie choroby, skutkiem tego wiele ujść musiało z kraju.

Król Jan II pozwolił znowu Żydom wrócić do Francyi, zastrzegając aby nie brali większéj lichwy jak 40 od sta rocznie. To pokazuje dostatecznie do jakiego stanu, nadużycia w téj mierze dochodziły, i nie można się dziwić, że Żydzi pomimo całéj opieki Monarchów, od wszystkich stanów byli znienawidzeni. Nakoniec za panowania Karola VI we Wrześniu 1394 r. wydano

rozkaz ażeby niezwłocznie cały kraj opuścili. Stąd udali się do Niemiec, Włoch, Polski i krain małych Książąt. *(wynalazek wexli).*

Gdy Alzacyja i Lotaryngija dopiero w 17 i 18 wieku wcielone zostały do Królestwa; przeto w tych dwóch prowincyjach pobyt Żydów był ciągły.

I w Prowancyi gdzie ulegali osobnym Panom lennym, i mniej byli wystawieni na pociski, zachowali swoje ognisko przez cały wiek 15. Dopiero Ludwik XII edyktem ogłoszonym r. 1501, nakazał zupełne ich wydalenie się. Schronili się w części do hrabstwa Awignon, gdzie używali opieki Papieża (a) a w części do Lewantu.

(a) Papieże w ogóle dawali dowody umiarkowania przeciw Żydom, co szczególniej daje się widzieć z treści listów w tym celu do Biskupów pisanych (obacz hist. kościelną przez Fleuri).

B) *Czynność literacka.*

Żydzi zamieszkali w północnéj Francyi, Delfinacie i Prowancyi otrzymali uczonych i księgi, więcéj z Włoch, w Langwedoku zaś z Hiszpanii. Szczególny charakter stanowi między niemi różnicę. Piérwsi łożyli więcéj pilności na Talmud, drudzy zaś na naukę języków, badanie natury, i potrzebne wiadomości pomocnicze.

Naukę Talmudu wznieśli szczególniéj **Nathan ben Jechijel** z Rzymu (§ 72.), **Mojżesz** zwany **Hadarszan** (allegorysta, hermeneutyk) z Narbonny, **Rabenu Gerszon** (stary) z północnéj Francyi (wszyscy trzéj od roku 1050—1100). Ostatni szczególniéj się odznacza, nietylko dziełami stanowiącémi komentarze i naukę zakonu; ale mianowicie zniesieniem wielożeństwa i poprawą niektórych zwyczajów. Potomność Żydowska mianuje go **Meor Hagola**

(światło rozproszonéj gminy). **W** krótce po pierwszéj wojnie krzyżowéj słynął **Salomon ben Izaak** zwykle **Raszy**, (mylnie **Jarchi**) zwany z Troyes, znany jako komentator całego prawie Pisma Świętego *(S. T.)* i Talmudu. Wnukowie jego **Samuel ben Meir** (zwany **Raszbann**) tudzież **Jakób ben Meir** (**Rabbenu Tham** zwany) dokończyli i ogładzili ten komentarz do Talmudu. Sto lat późniéj prawie powstały *Tosafoth* (dodatki), które miały za autorów znaczną liczbę Rabinów z Francyi i Niemiec. — **Jakób** z **Orleanu** **Tham** *pobożny* zwany, równie jak wzmiankowany **Jakób ben Meir**, **Izaak ben Samuel**, późniéj **Szymon ben Abraham** najwięcéj się w tym względzie odznaczają.

§ 74.

Historyja Żydow w Anglii do czasu ich wypędzenia (1290).

Przed najściem Normanów, mało jest śladu przebywania tam Żydów, którzy zapewnie wraz z rozkrzewiającém się Chrześcijaństwem tam osiedli. Edward wyznawca (1041) uznał Żydów i ich majątek za własność królewską, co i później się utrzymało. Za panowania jego następców, Żydzi nie mieli żadnego powodu żalenia się. Wilhelm II (syn Wilhelma zdobywcy) opiekował się Żydami. Pomimo to jednak, jeden tylko mieli cmentarz w Londynie, dokąd wszystkie ciała zmarłych prowadzić musieli. Dopiéro Henryk II dozwolił im zakładania cmentarzy i w innych miejscach. Z powodu ogromnych majątków, Żydzi okazali się coraz niezbędniejszemi.

Z resztą stali na stopniu lichwiarzy; byli niekorzesani, dumni z majątku, pogardzający wszystkiemi naukami wyjąwszy medycyny.

Dla tego też przeciw nim wielka była niechęć, szczególniéj Saksonów. Król Edward I znużony ciągłém utyskiwaniem na Żydów, polecił (1290) aby niezwłocznie z kraju ustąpili.

Przeszło 16,000 Żydów zmuszonych było szukać sobie schronienia, z tamtéj strony morza.

Niewiadomo w którą ci wygnańcy udali się stronę.

§ 75.

Historyja Żydów na półwyspie Pyrenejskim.

A) *Polityczne ich stanowisko.*

Wzmiankowano już (§ 59) że w Hiszpanii Żydzi byli uciskani od Królów

Wizygockich. Po nieszczęśliwéj dla Gotów bitwie przy Kseres (711) polepszył się ich stan, i w wielu miejscach półwyspu to jest w Katalonii, Aragonii, Nawarze, Kastylii, a później i w Portugalii znowu powstały liczne gminy. Pomimo różności religijnéj, Żydzi wyższém swém ukształceniem, polityczną przewagą którą ich współwyznawcy mieli na dworach Muzułmanów, nabyli powszechnego szacunku.

I tu wszyscy Żydzi stanowili własność korony. Dwór chętnie używał Żydów, jako urzędników Skarbowych i lekarzy. To wzbudziło w nich chęć bogactw i nauk, któremi mogli osięgnąć znakomite urzędy, zwłaszcza że i Wassalowie naśladowali przykład dworu. Pojedyncze uciski dały się nieraz widzieć (za Alfonsa VI, VII i VIII), krzywdzenie jednak ogółu było przeciwne ustawie Rządu. Za Alfonsa VIII widziemy w Aragonii

Ministrem Skarbu, **Józefa ben Abu Bost**, tudzież innych znakomitych Żydów na dworze: **Don Samuela ben Jaes**, **Mojżesza ben Abudal** i innych. W całej Hiszpanii Żydzi wówczas doznawali opieki Królów i duchowieństwa. W Kastylii Alfons X (1258) używał najznakomitszych uczonych Żydowskich do wypracowania swych tablic astronomicznych. Słynęli między niemi w Toledo: kantor **Jakób ben Said**, **Samuel Hakohen**, **Jehuda ben Mojżesz**, **Don Zag**, i inni ze szkoły arabskiej. Za panowania tego Monarchy bardzo byli poważani w Kastylii i innych krainach półwyspu. Podatki przez nich opłacane pod tytułem *Juderia* (rodzaj pogłównego) pobierali Żydowscy Urzędnicy Skarbowi.

Za czasów nieszczęśliwego Ferdynanda IV, Żyd Don Samuel posiadał wielką władzę.

Za Alfonsa XI i Pedra, również wywierali wielki wpływ na sprawy krajowe.

Ze wzrostem Władzy Monarchicznéj, upadkiem Wassalów i wzniesieniem się stanu średniego, stosunki ich coraz się bardziéj polepszały. Gdy się jednak Żydzi znacznie wzbogacali kosztem upadającéj szlachty, okazywano im jawnie swą niechęć. Wielka liczba Żydów przeszła na łono kościoła, a wiele opuściło półwysep, unosząc z sobą do krajów korsarskich skarby i cywilizacyją. Turcyja otworzyła im swe bramy, i tam się wiele schroniło.

Królowie Don Juan II i Don Henryk IV (1460) ile możności chcieli osładzać los tych nieszczęśliwych, ale nic zdołali przezwyciężać panującego ducha czasu.

Królowa Izabella również początkowo stawała w obronie Żydów, ale

przemógł duch Inkwizycyi. *(Tomasz Toryuemada wielki inkwizytor).*

Nakoniec dnia 31 Marca 1492 roku wydany został edykt królewski, nakazujący: aby wszyscy Żydzi w przeciągu cztérech miesięcy z kraju ustąpili. Niespodziany ten rozkaz ma mieć związek ze zwycięztwem nad ostatnim Królem Maurów w Grenadzie odniesioném. Nadto obawiano się może związku Żydów z Maurami. Napróżno uczony **Don Izaak Abarbanel**, dobrze widziany u dworu, używał całego wpływu swego, by skłonić Króla Ferdynanda i Królową Izabellę do cofnięcia tego postanowienia.

Przeszło 300,000 dusz z boleścią i żalem opuściło kraj, gdzie ich lud kwitnął od niepamiętnych wieków.

Majętniejsi schronili się najprzód do Portugalii, inni a często nawet całe gminy, udały się częścią do Marokko i Berberyi, a częścią do Włoch i Tur-

cyi. Okropne nieszczęście prześladowało tych wychodzców i w podróży. Burze morskie, choroby i napady korsarzy zniszczyły wielką ich liczbę.

Teraz Hiszpanija posiadała jeszcze Żydów pozornie ochrzczonych, *(Marannos)*; ci dopiéro z postępem czasu uszli z tego kraju.

W Portugalii panował wtenczas Don Juan II. Dotąd mało było osiadłych w tym kraju Żydów, z których kilku nawet cieszyło się zaufaniem Królów.

Nowi jednak przybysze z Hiszpanii, nie znaleźli tu dobrego przyjęcia, dozwolono im tylko ośmiomiesięcznego pobytu. Po śmierci Don Juana wstąpił na tron Emanuel. Ten monarcha miał wprawdzie z początku lepsze chęci, później jednak rozkazał także, aby Żydzi w przeciągu ośmiu miesięcy ustąpili z kraju.

Przy końcu r. 1495 i w Portugalii byli tylko jeszcze pozornie ochrzczeni

(także *onssym* zwani). Po oderwaniu się Niderlandów od Hiszpanii, wiele Żydów pozornie ochrzczonych, udało się do Hollandyi, i tam powróciło na łono judaizmu.

B) *Uczeni i Literatura.*

Żydzi Hiszpańscy odznaczali się od wszystkich innych, szlachetnością, polorem i naukami. Poświęcali się gorliwie użytecznym i cenionym w ten czas umiejętnościom; ale zarazem nie spuszczali z uwagi nauki Talmudu i Pisma Świętego, które z wielką zgłębiali erudycyją. W obfitéj ich literaturze spostrzegać się daje, iż wielu starało się przy pomocy nauk i ukształcenia Arabów, nadać pierwszeństwo filozofii, astronomii, hermeneutyce i grammatyce przed naukami rabinicznemi, którym dopiero za pomocą filozoficznego przygotowania się poświęcono.

Oprócz wielu już wzmiankowanych (§ 66—69) uczonych, zasługują jeszcze na uwagę: 1) **Samuel ben Chofni Hakohen** z Korduby zmarły r. 1034. Naczelnik szkoły w Machasyi i teść **Hal Gaona**. 2) **Mojżesz Aben Ezra** (którego nie trzeba zamienić z **Abrahamem ben Ezra** § 66) z Grenady, poeta zm. 1100. 3) **Izaak ben Geath**, zm. 1089 autor *pijutym* (modlitw stylem poetycznym pisanych). 4) **Izaak ben Baruch Albalija** (umarł 1094 w Grenadzie) z Korduby, poeta, astronom, znawca greckiej literatury i sławny talmudysta. 5) **Bechaj ben Józef** w Barcellonie autor dzieła *Chobath Halbaboth* (o powinnościach serca) które **Juda Ebn Tibbon** przełożył z arabskiego na język hebrajski. 6) **Abraham ben Dijor**

(Rabed pierwszy) zm. w Toledo 1180 autor historycznego dzieła *Sefer Hakabbala*. 7) **Abraham ben Dawid (Rabed IIgi)** zm. 1198, bardzo zacięty przeciwnik **Majmonidesa**. 8) **Mojżesz ben Nachman** także **Nachmanides** albo **Ramban** zwany, (1194—1268) w Gironie, surowy rabinista, eksegietyk, kabalista, ale zarazem lekarz, filozof, badacz natury i obrońca **Majmonidesa**. Pisał komentarz pentateuchu, Joba i Salomona, tudzież objaśnienia talmudycznych traktatów i wiele innnych dzieł (§ 67). 9) **Juda ben Salomon Alcharyzy** (1210) rodem Hiszpan, żył w południowéj Francyi. Jego dzieło *Thachkemoni* na pięćdziesiąt ustępów podzielone, na przemian prozą i wierszem, zawiera rozprawy dwóch uczonych o wielu przedmiotach:

o poezyi, poetach, lekarzach, podróżujących, stosunkach rodzin, nauczycielach, uczniach, miastach, obywatelach, tudzież materyi naukowéj. On był ostatnim sławnym poetą. 10) **Benijamin z Tudeli** (1173) autor opisu podróży *(Massaoth)*. Dla poznania stanu swych współwyznawców, miał on podróżować po Europie, Azyi i Afryce. 11) **Salomon ben Adereth** *(Rassba)* w Barcellonie (zm. 1308) ściśle religijny Rabin, a jednak nieprzyjaciel ciemnoty. Miał on wydać rozporządzenie aby (wyjąwszy medyków) przed stósowném przygotowaniem się w naukach religijnych i osiągnięciem wieku lat 25, żaden nie kształcił się w greckiéj filozofii. 12) **Jakób Badreszy**, czyli **Jedajah Happenini** (1298) piękny stylista, filozof, obrońca filo-

zofii przeciw wyrokowi **Salomona ben Adereth**, autor dzieła: *Bechinoth Olam (przełożył je na język polski Jakób Tugendhold*. 13) **Izaak ben Izrael** w Toledzie (1312) astronom, autor dzieł *Jessod Olam i Szaar Haszamaim*. 14) **Rabenu Aszer** zwykle **Rosz** zwany z Rothenburga, (§ 72) Komentator Talmudu, ściśle religijny Rabin, nieprzyjaciel bezbożnej filozofii, zaszczepił francuzki rabinizm w Hiszpanii (zm. 1328). 15) **Jakób** (1340) syn poprzedzającego, autor dzieła *Arba Turym*, (porządny zbiór wszelkich przepisów religijnych). 16) **Lewi ben Gerszon (Ralbag)** w Saragossie (zm. 1370) filozof, lekarz i głęboko myślący eksegieta. Pisał komentarz nad większą częścią ksiąg Pisma Świętego *S. T.* a nadto wiele dzieł o astronomii,

arytmetyce, moralności i loice. 17) **Dawid Awudrahm** autor objaśnienia modlitw, żył w Hiszpanii (1340). 18) **Menachem ben Serach** (zm. 1375) w Toledzie, pisał dzieło pod tytułem *Ceda Laderech*, o religijnych obrządkach. 19) **Nissim ben Ruben** słynął r. 1345 wykładacz dzieła *Alfasy*. 20) **Vidal** w Tolozie 1375, autor komentarza dzieła **Majmonidesa** *Jad Hachsaka* p. t. *Maggid Miszne*. 21) **Józef Albo** (zm. 1430) autor wybornego dzieła religijnego *Ikarym*. 22) **Józef Gekatilla** (podług de Rossi słynął w końcu 14 wieku) wielostronnie ukształcony, autor wielu dzieł kabbalistycznych jako to: *Szaare Ora*, *Szaar Meszalim* ostatnie niedrukowane. 23) **Izaak Kamapnton** w Kastylii (zmarł 1463) autor dziełka *Darke Hage-*

mara służącego do zrozumienia stylu talmudycznego. 24) **Izaak Aboab** wygnany z Hiszpanii r. 1492, zmarł w Portugali r. 1493 autor *Menorath Hamaor* i komentarza nad *Pentateuchem*. 25) **Józef ben Szem Tob** (w 15 wieku) autor wielu dzieł religijnych. 26) **Jakób ben Salomon Chabib** z Zamory, autor dzieła *Ejn Jakób*: zbioru wszystkich *Agadoth i Midraszym* z Talmudu. Wygnany z Hiszpanii r. 1492, udał się do Saloniki, a następnie do Jerozolimy. 27) **Abraham Zakutus** filozof i lekarz z Salamanki, professor astronomii w Saragossie, po wygnaniu (1492) astronom i chronograf u Portugalskiego Króla Emanuela, nakoniec (1502) w Tunis, gdzie napisał nader sławne dzieło historyczne *Juchasyn*. 28) **Don**

Izaak Abarbanel urodzony w Lisbonie (r. 1437) słynący naukami, był tajnym radcą Alfonsa V, a wpływu swego używał na korzyść i opiekę współwyznawców. Po śmierci tego Króla, zawikłany jak się zdaje w politycznych zabiegach przeciw Don Juanowi II, widział się zmuszony ujść do Hiszpanii, gdzie przyjęty z wszelkiem uszanowaniem, przez lat ośm zarządzał skarbami państwa; nakoniec dzieląc los swych współbraci uszedł z Hiszpanii. Udał się do Neapolu, gdzie również doznawał względów dworu; stąd r. 1495 przeniósł się do Korfu, a w rok później do Monopolis. W r. 1503 wraz z swym synem Józefem, udał się do Wenecyi, dla załatwienia sporu wynikłego między tą Rzeczypospolitą, a Królem Portugalskim, o handel kolo-

nijalny i tu r. 1508 życie zakończył. Zwłoki jego przeniesiono do Padwy. Między jego dziełami najbardziéj ceniony jest *kommentarz nad wielu księgami Pisma Świętego.*

§ 76.

Krótki rys historyi Żydów w Polsce do epoki Jagiellonów.

Kiedy właściwie Żydzi weszli do Polski z pewnością naznaczyć nie można. Dziejopisarze podają panowanie Władysława Hermana, a wszczególności r. 1097: dobę kiedy kraj zostawał w podzielném dzierżeniu synów Bolesława III. krzywoustym zwanego. W owéj bowiem epoce, Żydzi ulegając w Niemczech prześladowaniu krzyżowców, przeszli z uratowanym majątkiem do Czech, a najliczniéj do Polski, gdzie ich z wielką przyjęto gościn-

nością; pierwszém ich siedliskiem ma być miasto Kalisz. Rozeszli się po całym kraju. Wszędzie doznawali opieki i obrony. *(Przywileje Mieczysława starego i Księcia Henryka Brodatego).* Pierwszy przywiléj udzielonych swobód nadał im w r. 1264, Bolesław Książe Wielkopolski, wstydliwym zwany. W ogóle Książęta Polscy bliżéj sąsiadujący z Niemcami, dla dogodności i potrzeby urządzenia dochodów skarbowych, o zasiedlenie Żydów starali się. Król Kazimiérz Wielki dbały o podniesienie przemysłu, przedsięwziąwszy państwo swoje postawić na równi z krajami ościennemi, nadając miastom prawa niemieckie i sprowadzając do nich stamtąd osady, uznał zarazem dogodność swego narodu w ułatwieniu mu za pomocą Żydów, rozmaitych towarzyskich stosunków, a przez to potwierdził i rozciągnął te przywileje; ale zarazem trzy-

mał się powszechnie wówczas przyjętej zasady odosobnienia tego ludu. a) Witold zastanawiając się nad podupadłym stanem Litwy, również Żydów przywilejami obdarzył.

Gdy głównem zatrudnieniem Żydów był handel i obroty pieniężne, (szlachcie bowiem pod utratą szlachectwa handlem zajmować się nie było wolno) przeto i tu równie jak w innych krajach obudziła się przeciw nim zawiść, (która się stała jawną za Króla Ludwika), z tą wszakże różnicą, że tu prześladowanie nie pochodziło od Rządu, ale od osób prywatnych, których słaba i ograniczoną Władza Monarchiczna powściągnąć nie zdołała.

---

a) Właśnie i w owym czasie (jak mówi Czacki w rozprawie o Zydach). „Kraj nasz obfity a nieludny potrzebował przemysłu, Żydzi wycinani w Niemczech w czasie powietrza 1349 r. przenieśli do nas swoje bogactwa.”

Żydzi z początku nietylko się powierzchownie od innych mieszkańców nie odróżniali, ale owszem starali się odzieżą być podobnemi do innych téj ziemi obywateli, mianowicie szlachty, jednak usiłowano ich oddzielać i odróżniać (a) i tak za Władysława Jagiełły, nakazano im nosić na sukni łatę z sukna czerwnego lub żółtego, później i czapki żółte. Król Aleksander Jagiellończyk w r. 1505 kazał w księdze praw umieścić przywiléj przez Kazimierza W. Żydom udzielony.

---

a) Patrz Gołębiowskiego dzieło o ubiorach w Polsce. .

ROZDZIAŁ XIV.

HISTORYJA ŻYDÓW W CHRZEŚCIJAŃSTWIE OD POCZĄTKU 16go WIEKU AŻ DO REWOLUCYI FRANCUZKIEJ.

Od r. 1520 do 1789.

§ 77.

Ogólne stanowisko.

Pojedyncze wiadomości historyczne.

Żydzi wydaleni z Anglii, Francyi, Hiszpanii i Portugalii, mieli tylko przytułek w Niemczech, Polsce i niektórych pogranicznych krainach. Ale historyczne ich życie jest tylko snem prawie, aż do końca tego okresu, kiedy poruszeni skutkami długoletnich i gwałtownych wstrząśnień w Europie,

ocknęli się nakoniec z swego letargu, i częścią z własnego popędu, a częścią mimowolnie,zaczęli więcej brać udziału w postępie czasów. A chociaż ze względu na różność ich obyczajów i języka, podzielić ich można na Żydów frankońskich, szwabskich, włoskich i polskich, jednak wszędzie odosobnieni od innéj massy narodów, zachowali jedne wspólne, wyłączne i niezatarte piętno.

Żadnym węzłem spółecznym nie połączeni z innemi krajów mieszkańcami, z obojętnością uważali wszelkie ważne wypadki w Europie; a kiedy się umysły w ogóle rozwijać zaczęły, w nich zgasła poniekąd chęć nabywania nauk. Żyd od młodości swojéj zwykł był uważać się za istotę odosobnioną, ukrywać swoję myśl i mienie, być bojaźliwym, a szczęścia swego szukać w pomnożeniu majątku, i ćwiczeniu się w naukach religijnych. Ale

najmoralniejsze zasady religii pozostały u niego tylko w teoryi. . . .

To wszystko zrodziło, że to plemię choć rozproszone po Europie, przybrało jeden wspólny charakter, który témbardziéj je oddalał od reszty mieszkańców, im więcej Europa postępowała naprzód, na drodze ukształcenia.

Trzeba więc było nader silnych, moralnych pobudek do wzniesienia tak nisko upadłego ducha, ale te dopiéro przy końcu tego okresu się zjawiły.

Ogólne stanowisko Żydów, przez cały prawie czas, było podobne dawniejszemu. Używali prawnie zabezpieczonéj sobie opieki; ale pomimo to, niepewność doszła do tego stopnia, że im, w większéj części krajów, osiedlenie było tylko dozwolone témczasowo, na lat kilka; a po upływie tego zakresu, potrzeba było wzajemnego ukontentowania, aby je nadal przedłużono. Jedynem zatrudnieniem dla

nich przystępném pozostał handel i to ograniczony.

Nie można jednak pominąć, że stan Żydów przy końcu tego okresu, w ogóle się poprawił.

Nakoniec jak następujący ustęp wskaże, nowe się dla nich otworzyły siedliska.

Niektóre wiadomości historyczne.

Karól V nie użyczył wprawdzie, w Hiszpanii tajemnie żyjącym Żydom, swobody publicznego wyznania swéj wiary, pomimo że ci za to zezwolenie 800,000 koron *(moneta)* mu ofiarowali; ale nadto wydalił ich z Neapolu i Sycylii; jednak Żydom Rzeszy zapewnił, ustawą zabezpieczoną im opiekę. We Włoszech, a zwłaszcza w Wenecyi, Florencyi, Pizie, Liwornie i innych miastach Lombardyi, Żydzi podnieśli się nieco więcéj przez handel z Lewantem.

W Państwie Kościelném, prawo ich się tyczące, ulegało ciągłym zmianom, stósownie do widoków pojedynczych Papieżów. Prawie wszyscy dążyli do ich nawracania. Grzegorz XIII nakazał im słuchania w kościele kazań tym duchem tchnących (1584).

Poprzednio jeszcze, Papieże starali się o zniszczenie Talmudu, ale stąd wynikła tylko korzyść dla drukarń, które wkrótce dostarczały wiele nowych wydań w miejsce utraconych. Margrabia Jerzy Brandeburski wypędził wszystkich Żydów z swego kraju (1571). Stąd udali się do Czech, Morawii i Polski.

Roku 1614 w Frankfurcie nad Menem, wskutek rozruchu wszczętego pod przewodnictwem piernikarza Wincentego Vettmilcha, krawca Gerngrossa i stolarza Szoppa, Żydzi widzieli się zmuszeni ustąpić z miasta, zostawiwszy wielką część swego ma-

jątku na łup burzycieli. Po przytłumieniu zaburzenia i ukaraniu hersztów, wygnańcy wrócili znowu do swych domów. Dzień powrotu przeznaczyli za dzień radosny pod nazwą *Purym Winc* (skrócone imie Wincentego). Podobne wypadki zaszły w Worms gdzie przytém zniszczono synagogę lat 767 stojącą.

Wojna trzydziestoletnia dotknęła tylko Żydów jako mieszkańców jéj widowni. Roku 1670 Żydzi zostali wydaleni z Wiednia i krajów dziedzicznych Austryjackich, jednak 20 lat potém, znowu była w stolicy mała gmina żydowska, któréj opiekunem i najznakomitszym członkiem był **Samuel Oppenheim**, jeneralny Komissarz Cesarza Leopolda, ale popłoch przez dwóch kominiarzy wzniecony r. 1700, oprócz rabunku, nowe sprowadził wygnanie. Wprawdzie po upływie lat 7, Żydzi znowu powrócili, ale

odtąd małéj tylko ich liczbie, dozwolono w Wiedniu przebywać.

Znakomity Elektor Brandeburski Fryderyk Wilhelm, używając wszelkich środków, dążących tak do wzrostu przemysłu jak i dobra swych poddanych, otworzył Żydom bramę swego państwa r. 1670. Za panowania Fryderyka II Żydów wprawdzie nieco ograniczono; ale przemysł ich w bardzo kwitnącym był stanie. W Szwajcaryi i Wirtemburgu pojedynczo tylko byli cierpiani. Od Cesarzowéj Maryi Teressy Żydzi doznawali niektórych dobrodziejstw. Jeszcze pomyślniejsze było ich położenie za Józefa II, który wydał tak zwany edykt tollerancyi i rozkazał zakładanie szkół; Żydzi mogą tam otrzymać tytuł barona i znaki honorowe. Celem moralnego kształcenia Żydów, założono stósowne zakłady naukowe.

§. 78.

Nowe osady.

Po upływie 255 lat nietollerowania Żydów we Francyi, Henryk II pozwolił r. 1550 tajemnym Żydom Hiszpanii szukać schronienia we Francyi. Uiścili opłatę za opiekę i otrzymali nieograniczoną swobodę handlu. Odłączone od Hiszpanii Niderlandy, dozwoliły Żydom przystępu r. 1603, a stąd przedsiębiorący i ożywieni duchem przemysłu, przenieśli się do Hamburga i Danii. Dobry byt Portugizów (tak zowią w ogóle Żydów uszłych z półwyspu pyrenejskiego) przywabił tam z czasem wielką liczbę niemieckich i polskich Żydów. I w Brazylii utworzyła się r. 1624 osada żydowska, która zrodziła drugą w Kajennie. Niedługo jednak te dwie osady, swem cieszyły się szczęściem; gdy bowiem

r. 1654, Rząd Portugalski wziął w posiadanie swoje Brazylią, Żydzi z tego kraju ustąpić musieli. Osada w Kajennie uległszy wielu okropnościom wojny, sama się dobrowolnie wyniosła, i osiadła w Surynamie. Równocześnie z temi wędrówkami na ląd stały, przybyli także Żydzi do Jamajki, a nieco później do Nowego Jorku, gdzie otrzymali zupełną swobodę handlu. Nakoniec wskutek usiłowań sławnego **Manasse ben Izrael** (a) Anglija za czasów Kromwella zezwoliła Żydom r. 1655 powrócić do kraju. Wraz z Anglikami Żydzi dostali się do Ameryki północnej.

Pierwsi Żydzi w Anglii uważani

(a) Był on poważany nietylko od Żydów, ale nawet i uczonych Chrześcijan, mianowicie: Dyjonizego Vossiusza, Hugona Grocyjusza, Samuela Bocharta i Pokoka. Dzieło jego *Obrona Izraelitów* przełożył na język polski *Jakób Tugendhold.*

byli jako cudzoziemcy, i ustanowioną za to musieli uiścić opłatę; nie mogli także nabywać nieruchomości. To ostatnie ograniczenie zniesiono r. 1723 a Jerzy II postanowił roku 1739, że wszyscy Żydzi bawiący w kraju lat siedm, uważani są za krajowców w każdym względzie.

§. 79.

Szkoły i Uczeni.

Przy wszystkich przeciwnościach, Żydzi nie zaniedbywali zgłębiania swych źródeł religijnych, do czego im także niemało posłużyło wynalezienie druku. Największe gminy zasadzały swoję sławę na posiadaniu znakomitych szkół talmudycznych, z których najważniejsze były w Brodach, Lwowie, Lublinie, Krakowie, Pradze, Fürcie, Frankforcie, Wenecyi i Amsterdamie.

Najznakomitsi uczeni przez wzgląd na ich dążność dają się podzielić na trzy oddziały, mianowicie:

1) *Szkoła polsko-niemiecka*, do któréj także należą Kabalistycy: **Jakób Falk** (um. 1530) wynalazca talmudycznéj metody dysputowania *(pilpul)* i jak mówią owego szczególnego śpiewu przy wykładzie Talmudu. **Salomon Luryja** w Ostrogu, i **Mojżesz Isserles** w Krakowie (um. 1573), obaj wolni od przesądów, i odznaczający się sprawiedliwością. Piérwszy między wielu swémi dziełami napisał także objaśnienia Talmudu, tudzież dzieł *Alfasy* i *Arba Turym*; ostatni wydał komentarz nad *Jore Dea*, i uwagi nad *Szulchan Aruch*. **Lew ben Becallel** (um. 1609) z Pragi, poprzednio Nadrabin całéj Morawii, następnie 19 lat w Pradze Czeskiéj, nakoniec w Poznaniu Nadrabin Żydów Wielko-Polskich, znakomity pisarz

i gorliwie pracujący około dobra swych współwyznawców. **Lipman Job Tob Heller** (um. w Krakowie 1683) autor dodatków do Miszny. Po prześladowaniach doznanych w Austryi, piastował *rabinat* w Niemirowie, następnie w Przemysławie, Włodzimierzu, nakoniec w Krakowie. W tym samym czasie słynął **Mejer Lublin (Maharam)** i **Samuel Edels (M'harsza)**, **Mordechaj Jaffe** Rabin w Pradze (1592), autor wielkiego dzieła *Lebusz Malchuth*. **Neftali Altszyler** (1550) autor żydowsko-niemieckiego komentarza Pisma Świętego p. t. *Ajala Szelucha*. **Jakób ben Izaak** autor dzieła *Ceena Urena*. **Szabbataj ben Józef** (1700), pod tytułem *Syfthe Jeszenym* wydał biblijograficzny spis dzieł żydowskich i założył drukarnię w Dyrenfurcie. **Dawid Ganz** (um. 1613), antor chronologicznego rysu historyi żydowskiej (*Cemach Dawid*). **Jechijel** z Mińska

(1769) autor dzieła *Sedder Haddoroth* (dzieło chronologiczno - biblijograficzne). Istniała wtenczas także znaczna biblijoteka pragskiego Rabina, **Dawida Oppenheima** (um. 1737); (Uniwersytet Oksfortcki zakupił ją w r. 1830). W tym okresie powstali także podróżujący *Magidim* (Kaznodzieje) i *Baaleszemos* (Kabalistycy; dokazujący cudów).

2) *Szkoła Portugalska* (Portugizów) we Włoszech. Główne siedlisko nauki żydowskiej w Padwie. Przy naukach talmudycznych, także znajomość grammatyki, astronomii i filozofii.

Elijah del Megido (1490) lekarz i nauczyciel filozofiii w Padwie, napisał dzieło filozoficzne w języku łacińskim, tudzież religijne w hebrajskim, ostatnie znane pod tytułem: *Bechinath Hadath.* **Abraham Farissol** z Awignon, żyjący w Ferrarze (um. 1530)

autor kilku komentarzy i kosmografii. **Abraham de Balmes** urodzony w Neapolitańskiém, lekarz, filozof i professor przy uniwersytecie w Padwie, między wielu jego pismami odznacza się także grammatyka hebrajska *Mikne Abraham*, umarł 1523 powszechnie żałowany; zwłoki jego z należnym zaszczytem ze strony uniwersytetu pogrzebane zostały. **Elijah Lewita** u Chrześcijan i Żydów słynny wielu odznaczającémi się dziełami o języku hebrajskim, jako to: komentarzem nad grammatyką **Mojżesza Kimchi**, *Bachur* (hebr: grammatyka), *Haharkaba* (objaśnienia wyrazów nieforemnych tekstu Pisma Śgo *S. T.)*, *Tub Taam* (o akcencie) *Masoreth Hamasoreth* (o krytyce tekstu Pisma Śgo *S. T.)*, *Meturgeman* (słownik aramejski), *Tiszbi* (w którym objaśnił 712 wyrazów nowo hebrajskich, aramejskich i obcych), *Pirke Elijahu*

(o literach, samogłoskach i t. p.), *Zychronoth* (massoretyczne prawidła i uwagi) i wielu innych, um. w Wenecyi r. 1549. **Juda Abarbanel** syn Don Izaaka, lekarz i filozof. **Obadjah Sforno** z Ceseny, później lekarz w Bolonii gdzie życie zakończył. W r. 1498 przebywał w Rzymie, gdzie sławnego Reuchlina nauczał języka hebrajskiego. **Jakób Mantino** filozof i lekarz z Tortozy, słynął na początku 16go wieku, był lekarzem przybocznym Papieża Pawła III. Przełożył *More Nebuchim (Majmonidesa)* i niektóre inne pisma na język łaciński. **Dawid ben Izaak de Pomis** urodzony w Spoleto 1525, celujący w filozofii i medycynie. Autor wybornego hebrajskiego i rabinicznego słownika tudzież innych dzieł. **Abraham Aryje Porta Leone**, lekarz w Mantui urod. 1542, wsławiony dziełem o starożytnościach żydowskich, które w osta-

tnich latach swego życia 1612 wydał pod tytułem: *Szylte Haggibborym*. **Azaryjah de Rossi** z Mantui, następnie zamieszkały w Ferrarze, autor uczonego dzieła *Meor Enajim* wyszłego w r. 1574. **Gedaljach Jachija** (od r. 1520—1590) autor dzieła *Szalszeleth Hakkabalah* (dzieło historyczne). Z Tunisu do Wenecyi przybyły sławny *Massoreta* **Jakób ben Chajim** obrabiał drugie wydanie Bombergskiej Biblii, *(pierwsza wyszła r.* 1517, *ta r.* 1525), której tekst służył za normę prawie wszystkim późniejszym. Piątemu wydaniu przewodniczył w wielu względach odznaczający się **Juda Aryjeh Leon da Modena** (1571—1648) autor historyi obrządków żydowskich, słownika hebrajsko-włoskiego *(Geluth Jehuda)* i innych pism. **Salomon Norzi** w Mantui (1626) autor wybornego krytycznego komentarza Pisma Świętego *(S. T.)* pod tytułem

Minchath Szaj. **Menachem Azaryjah Fano** talmudysta i kabalista umarł 1620. **Imanuel Aboab** (1625) znany przez swoję *Nomologiją*, w której stara się dowodzić prawdziwości tradycyi i nieprzerwanego łańcucha mężów, którzy takową otrzymali i następnie podawali. **Jakób Lombroso** w Wenecyi (1639) ceniony dla swéj Biblii *(Biblia Hebraica)* z krytycznym i grammatycznym komentarzem. **Szymon Luzzato** w Wenecyi um. 1663, nader obeznany tak z hebrajską jak i obcą literaturą, autor pisma: *o stanie Żydów całego świata.* **Mojzesz Chajim Luzzato** (1727) poeta mistyczny. **Izaak Lampronti** w Ferrarze umarł r. 1756, autor dzieła *Pachad Jizchak* t. j. uniwersalnéj encyklopedyi żydowskich obrządków i zwyczajów, podług alfabetycznego porządku. **Chajim Dawid Asulai** w Livornie um. 1800, autor nader użytecznego dzieła bibli-

jograficznego pod tytułem: *Szem Haggedolim.*

3) *Szkoła Portugalska na północy.* Niezmordowana pilność w naukach, ale połączona ze szczególną dążnością szkoły polsko-niemieckiej, dlatego plon nie jest bardzo obfity.

Józef Salomon del Megido w Amsterdamie (1592-1657) filozof, matematyk i lekarz, znany z pisma polemicznego p. t. *Elim.* **Manasse ben Izrael** w Amsterdamie (um. 1657) mąż obdarzony siłą rozumu i wiedzy, ceniony od największych uczonych swego czasu, autor wielu znakomitych dzieł (patrz § 77). **Dawid Kohen de Lara** w Amsterdamie, gdzie umarł r. 1674. Między dziełami jego na szczególną zasługują uwagę: *Kether Kehuna* dokładny talmudyczno-rabbiniczny słownik nieskończony i tylko do litery *Jod* doprowadzony, i *Ir Dawid* słownik obcych wyrazów talmu-

dycznych. **Jakób Juda de Leon** w Amsterdamie (1604—1680), autor dzieł w językach hebrajskim i hiszpańskim. **Izaak Aboab** w Amsterdamie (1609—1693). W roku 1642 udał się do Brazylii, gdzie długi czas przewodniczył tamecznym synagogom, zkąd roku 1654 wrócił do Amsterdamu, autor hiszpańskiéj parafrazy Pentateuchu i wielu innych pism cenionych, posiadał także liczną biblijotekę i wiele rzadkich dzieł. **Salomon de Oliveira** z Portugalii, nauczyciel przy szkole talmudycznéj w Amsterdamie, autor kilku ksiąg szkolnych do użytku przy wykładzie języka hebrajskiego i Talmudu (1640—1708). **Benijamin Mussafija** lekarz w Hamburgu, sławny swą pracą leksykograficzną nad talmudem *(dodatek do Aruch)*, **Jakób Abendana** w Oksforcie (um. 1696) tłumacz dzieła Kozry i Miszny na język hiszpański. Brat jego **Izaak**

Abendana przełożył Misznę na język łaciński. Bardzo uczony lekarz **Dawid Nieto** najprzód w Liwornie, a następnie w Londynie gdzie r. 1728 życie zakończył. Zostawił wiele pism w językach włoskim, hiszpańskim, portugalskim i hebrajskim. (Współczesnym był także *Uryjel Akosta*). Ale najbardziéj jaśnieje **Baruch Spinoza** z Amsterdamu (1632—1677), twórca nowéj filozofii.

Cały ten wiek można nazwać dla Żydów prawdziwie klassycznym, gdyż duch w ogóle był czysty, smak nieskażony, a przytém niezmordowany popęd do nauk. Żydzi szkoły polsko-niemieckiéj byli czynni, ale ich literatura pozostała w dawnym obrębie.

Mistyczne zabiegi i kłótnie stąd wynikłe.

Zabiegi Sekty Szabbateów rozszerzonéj w Polsce, Włoszech, Hambur-

gu i Amsterdamie (1757) wywołały wielką wojnę piśmienną między Rabinami, zwłaszcza że sekta ta liczyła wielu znakomitych zwolenników, jako to: **Szabbathaj Rafała, Nechemiję Hajun, Zadoka, Lajbla**, a szczególniéj uczonego **Mojżesza Hajima Luzzato.** Nawet sławnego **Jonathana Eibeszützer** z Morawii, Nadrabina w Metzu a potém w Hamburgu (urod. 1697 um. 1764) obwiniono o udział w zwodnictwie kabalistycznem i grożono mu klątwą. Największemi jego przeciwnikami byli **Jakób Emden** w Hamburgu, **Ezechiel Landau** w Pradze i **Rabi Elijasz Gaon** w Wilnie. Rabini ze wszystkich stron starali się przytłumić te wyuzdane sekty, zdołali to oni poniekąd pokonać; starając się odtąd systemat swój więcéj zgłębiać, oświecać i rozwijać.

We środku zeszłego wieku, sekta Szabbateów w Polsce wydała dwa inne

stronnictwa religijne, to jest *Frankistów* przez **Józefa Franka** zmarłego w Offenbachn r. 1791 i Chassydym czyli *Besztów* przez **Izraela Baalszem** zmarłego 1760 *(przez skrócenie zwykle* **Beszt** *zwanego)* założone. Frankiści wyznają katolicyzm, a Chassydym judaizm z dążnością kabbalistyczną. Ci ostatni dotychczas mają swoich Naczelników i hamują wszelką dążność do oświaty (a).

§ 80.

Mojżesz Mendelsohn i jego czasy.

Jeżeli wprawdzie nie zbywało Żydom na uczonych mężach, jakeśmy wyżej widzieli; to jednak w ogólności, umysłowe ich ukształcenie w Niemczech i Polsce, na niskim zostawało stopniu.

(a) Ta sekta dzieli się jeszcze na mniejsze stosownie do liczby swych Naczelników (*Rebe* zwanych), których i teraz jest kilku w Cesarstwie i Królestwie Zwolennicy jednego Naczelnika są zaciętemi nieprzyjaciołmi zwolenników innego Rebe.

Cała erudycyja ograniczała się tu, na znajomości pism rabinicznych; wykład Biblii traktowano z największą niewiadomością; inne zaś nauki były dla nich księgą zupełnie zamkniętą, a nawet ich język wyrobił się w mowę niekształtną i dziką *(żargon)*. Wtenczas wzniósł się geniusz, który był przeznaczony aby całemu judaizmowi, świątlejszą utorował drogę: był to **Mojżesz Mendelsohn**.

Urodzony w Dessau r. 1729, w pierwszéj swéj młodości już okazywał nadzwyczajne zdolności. Bogaty w znajomość Pisma Świętego i Talmudu, ogarnąwszy swym głębokim umysłem i inne nauki, zwrócił także szczególną swą uwagę na pisma filozoficzne Majmonidesa i innych; i w krótkim czasie pozyskał sławę filozofa. Przymioty jego ducha i serca, zjednały mu przyjaźń wielu znakomitych mężów, mianowicie: **Lessinga, Nikolaja, Abbta**

i **Ramlera**, a dzieła jego postawiły go w rzędzie najznakomitszych pisarzy i estetyków. Literatura niemiecka jemu winna wielką część swego wykształcenia i godności, a filozoficzne badania przez niego otrzymały powab, i ozdobniejszą przybrały szatę.

Nie mógł Mendelsohn obojętnie patrzéć, na opłakany stan swych współwyznawców, tak we względzie naukowym, religijnym, jak i obywatelskim. Wszystkie więc swe siły, obrócił na niezbędną poprawę smutnego Żydów położenia.

W tym celu konieczną było potrzebą, oswoić Żydów z literaturą i językiem niemieckim, przetłumaczyć na tę mowę najważniejsze pisma hebrajskie, a nawet modlitwy, tudzież założyć stósowne szkoły. On sam przełożył pentateuch i psalmy; inne księgi Pisma Świętego zostały przełożone przez jego przyjaciół i uczniów,

którzy się także z nieustanną gorliwością o reformę judaizmu starali. Jak drugi Mojżesz wybawił on Żydów z niewoli zastarzałych przesądów, zrzuciwszy więzy, któremi zabobon tak długo ich krępował. W duchu i za śladami Mendelsohna szczególniej postąpili: **Hartwig Wessely** z Hamburga (1725—1805) który napisał wiele pięknych dzieł hebrajskich j. t. *Jejn Libanon* (objaśnienia sentencyj uczonych); *Gan Naul* (hebrajska synonimika); *Sefer Hamidoth* (książka obyczajowa); *Szyre Tifereth* (epopeja której bohatérem jest Mojżesz). Również gorliwie się starał o zaprowadzenie edukacyi elementarnéj w Austryi, i w téj materyi napisał odpowiednie dziełko. **Izaak Euchel** (1756—1804) tłumacz przypowieści Salomona i codziennych modlitw, tudzież autor pięknéj hebrajskiéj bijografii swego przyjaciela Mendelsohna, stanowiącéj

zaszczytny dla niego pomnik. **Dawid Friedländer** z Królewca (1750-1834) który także przełożył modlitwy, i starał się o polepszenie wewnętrznego i zewnętrznego stanu swych współwyznawców; **Joel Loewe** komentator psalmów. **Salomon Dubno** (komentator księgi *Genesis*; **Izaak Satanow**, autor słownika hebrajskiego. **Herz Homburg**; **A. Wolfsohn**; **B. Lindau**; **S. Kohn**; **Wolf, Lazarus Ben Dawid** i inni.

Do wspierania i wzrostu czynności tych mężów posłużyło niemało wychodzące wtedy w Królewcu pismo czasowe „zbieracz" *(Meassef)*.

Z pomiędzy odznaczających się wówczas Żydów zasługują na szczególną wzmiankę, tłumacz przy bibliotece Paryzkiéj **Pereira**, wynalazca metody uczenia głuchoniemych (1749); lekarze: **Bloch** i **Markus Herz** w Berlinie. **Salomon Majmon** filo-

zof (1755—1800). (a) Grammatyk i leksykograf **Jehuda Löb ben Zew**, i pedagogik **Peter Beer** autor wielu ksiąg religijnych tudzież historyi nauk i zdań sekt żydowskich.

Dla Żydów i judaizmu następujące pisma Mendelsohna szczególną mają ważność: niemieckie tłumaczenie pentateuchu, psalmów, pieśni Salamona; hebrajski komentarz drugiéj księgi Mojżesza i kaznodziei Salomona; hebrajskie objaśnienie logicznéj terminologii Majmonidesa *Miloth Higajon*; obrzędowe ustawy Żydów, co do spadków, opiek, testamentów, i stosunków małżeńskich o ile się te dotyczą własności, (na język polski tłumaczone przez *Jana Nepomucena Janowskiego*); Jeruzalem czyli o mocy religijnéj

a) Urodził się w Litwie w m. Nieświeżu. Ważna jest jego bijografija, którą sam napisał.

i judaizmie; wybawienie Izraela, rzecz tłumaczona z Angielskiego, Menassa ben Izrael; Listy do Lawatera; myśli o modlitwach żydowskich, i próby mądrości rabbinicznej. Z innych prac Mendelsohna należących do niemieckiej literatury, odznacza się tłumaczone na wszystkie prawie nowsze języki arcydzieło: „*Fedon*" czyli o nieśmiertelności duszy. (a)

§ 81.

Krótki rys historyi Żydów w Polsce od Jagiellonów do końca 18^{go} wieku.

W ciągu pięciu wieków uchwalone w Polsce liczne szczegółowe prawa o Żydach, jednostajnym odznaczają się charakterem: uważania ich jako lud

a) Tłumaczył na język polski Jakób Tugendhold.

obcy i wędrowny. Miały one na celu: udzielanie Żydom wolności do osiadania, swobodę do prowadzenia oznaczonych rodzajów zarobkowauia, zabezpieczanie ich osób, majątków, mieszkań i domów czci religijnéj poświęconych, tudzież ograniczanie przywilejów pierwotnie im udzielonych, o ile one zrodziły szkodliwe dla innych mieszkańców nadużycia.

Cały wewnętrzny zarząd ludu Żydowskiego, pod względem religijnym i familijnym, rozkład i pobór podatków a nawet załatwienie sporów i utrzymanie porządkowéj karności, pozostały przy jego starszyźnie. Żydzi Poznańscy albo raczéj ich *Kahał* miał *jus gladii* (prawo miecza) nadane sobie od Króla Stefana, przywilejem z dnia 1 Grudnia 1579 w Toruniu datowanym. Nad Kahałem była wyższa zwierzchność w osobie Wojewody Poznańskiego. Żydzi osiedli w krajach da-

wnéj Polski, albo w miejscach przez szczególne przywileje królewskie im naznaczonych, (skąd powstały tak zwane *miasta żydowskie*), albo w miastach królewskich, już poprzednio Chrześcijanami zaludnionych, na zasadzie umów z miastami, które ich przyjęły, — albo na gruntach zamkowych czyli starościńskich przy miastach, które ich przyjąć nie chciały, nakoniec w miasteczkach i dobrach do prywatnego dziedzictwa należących.

Podług tego, osiedli w miastach i dobrach królewskich, zostawali pod opieką i juryzdykcyją Króla, przez Wojewodów i Starostów wykonywaną. Osiedli zaś w miasteczkach i dobrach prywatnych, zostawali pod opieką i juryzdykcyją dziedziców. Król Stefan napominał Sąd trybunalski, aby Żydom przed sobą i sądami swemi rozprawiać się nie kazał, ani dopuszczał.

Szczególniejszy jeszcze był stosunek Żydów w Polsce, do współwyznawców ich w innych krajach. Kiedy we wszystkich innych państwach, oni byli pojedynczemi wierzycielami wszystkich klass mieszkańców; w Polsce gdzie władza prawodawcza na burzliwych osadzona żywiołach, zmienne z kolei rzeczy, rokowała im losy, przeistoczyli się w solidarnych za *kahały* (gminy) dłużników, tak dalece iż sama Akademija Krakowska do 550,000 złp. na różnych kahałach miała zabezpieczonych; a w prowincyjach wielkiej i małej Polski, summy różne szlacheckie i duchowne zahypotekowane na tychże kahałach, do sześciu milijonów wynosić mogły; aby tym nowym rzeczy kształtem, i stan niejako udzielny w kraju utworzyć, i najpewniejszą rękojmię bytu swego pozyskać. Ale to zarazem przyczyniło się do tego, że Żydzi stanowiąc stan w stanie, za-

dnego nie uczynili kroku na drodze postępu, i żadnym węzłem społeczeńskim, ani językiem, ani prawami nie byli połączeni z resztą ludności krajowéj.

Za panowania Jana Kazimierza wielu Żydów podróżowało do Konstantynopolu dla odwiedzenia uwięzionego tam Szabatai Cewi.

Panowanie Augusta III pamiętne jest szczególném zjawiskiem. Na łonie Żydów w Polsce powstały dwie sekty.

1. Chassydów założona przez **Izraela Hirszowicza** Rabina w Międzyborzu Podolskim, zwanego także **Beszt** (obacz § 79) tudzież,
2. Frankistów utworzona przez **Józefa Franka** pochodzącego z Wołoszczyzny.

Za panowania Stanisława Augusta, a mianowicie r. 1788 zaczęto zwracać uwagę na Żydów, i pracować nad

ogólną ich reformą, mającą na celu zniesienie ich odrębności. Zwierzchność Rabinów uchylono, długi kahalne obliczone zostały, a Żydów do rolnictwa i rzemiosł zachęcono; zgoła projekt téj reformy (w którym miał udział ś. p. Tadeusz Czacki) sprowadziłby bardzo zbawienne skutki, lecz ciągłe zawichrzenia nie dozwoliły wykonać tego zamiaru.

W ogólnych dziejach Żydów, mamy zarazem obraz ich oświaty w dawnéj Polsce, aż do końca zeszłego wieku. Wyłącznym przedmiotem ich nauk był Talmud, i inne pisma rabbiniczne, Główne szkoły wyższe Talmudyczne były w Krakowie, Poznaniu i Lublinie. Wszelkie inne wiadomości rzadko między niemi znalazły zwolenników. I inaczéj być nie mogło, kiedy poświęcenie się innym naukom, było u nich uważane za szkodliwe; Rabini Ziemscy czyli Nadrabini, nader wielką

dzierżyli władzę, a Żydzi żyli w odrębności.

Pomimo to jednak znajdujemy wzmiankę o lekarzach żydowskich na dworach Królów Polskich, zacząwszy od Zygmunta I. I tak za Jego panowania nadworny lekarz Żyd Portugalski, **Amatus**, miał nawet zrobić ważne w ziołach odkrycia. Za Stefana Batorego, lekarz **Mejer Dawid** był jednym z najznakomitszych wówczas w Europie; a za Zygmunta III. liczba biegłych lekarzy żydowskich była znaczna. W ogóle jednak stopień ich oświaty był systematyczną niewiadomością Za Króla Jana III. miał się odbyć synod Żydowski w Żółkwi. — Najsławniejsza drukarnia dzieł hebrajskich była w Krakowie.

Przez cały ten czas, Żydzi Polscy wpływali na swych współwyznawców w Niemczech; przy końcu zaś zeszłego wieku, wschodząca dla Żydów nie-

mieckich zorza nauk (przez Mendelsohna) prawem oddziaływania zaczęła się przedzierać i do Polski. Prócz (zrodzonego na Litwie w Nieświeżu) **Salomona Majmona** filozofa, swemi pismami w języku niemieckim wsławionego, zjawiło się i tu wiele odznaczających się w literaturze hebrajskiej mężów, którzy obok znajomości Talmudu, zgłębiali i inne nauki: **Izrael Mojżesz** rodem z Zamościa, napisał kilka wybornych komentarzy, w których przebija się znajomość filozofii i matematyki; (podług zdania niektórych pisarzy, miał on nawet być nauczycielem Mendelsohna w matematyce); **Salomon** z Dubna, **Izaak** z Satanowa, **Elijasz** z Krakowa (rodem z Wilna) autor dzieła *Sefer Habrys* (encyklopedyja), **Juda Leib Benzew** rodem z Krakowskiego, celujący grammatyk i leksykograf, **Juda Leib** z Zamościa autor dzieła grammatycznego

pod tytułem *Safa Leneamanim* i kilku innych, tudzież Mendel z Satanowa autor kilku pism i tłumacz dzieła lekarskiego Tysota p. t *Refuas Am*.

ROZDZIAŁ XV.

HISTORYJA ŻYDÓW W CHRZEŚCIJAŃSTWIE OD REWOLUCYI FRANCUZKIEJ AŻ DO NASZYCH CZASÓW.

§ 82.

Jeżeli z jednej strony zdziałana przez **Mendelsohna** i jego zwolenników oświata Żydów, dała im uczuć całe ich położenie, to z drugiej uszlachetniła ich i uczyniła godniejszemi z upragnieniem oczekiwanej poprawy ich losu. Ta niebawem nadeszła. We wszystkich krajach, gdzie Żydzi zaczęli się zbliżać do społeczeństwa, starano się o poprawę ich położenia.

Ale więcej jeszcze niż poprawa losu, wzrosła intellektualna i moralna poprawa Żydów we wszystkich prawie krajach, a szczególniej w Niemczech. Usiłowania **Mendelsohna** i jego przyjaciół, najpomyślniejszemi uwieńczone zostały skutkami. Coraz bardziej ożywiała się chęć do nauk i umiejętności, systemat wychowania Żydów wszędzie się poprawił, a w wielu miejscach starają się wymownemi kazaniami nauczać i oświecać. (a) Niema żadnej umiejętności i sztuki w którejby Żydzi nie celowali. (**Meyer Beer, Halévy, Bendemann** i inni). Talmud mniej wprawdzie jest uprawiany, ale za to z gruntowniejszą i świadomszą krytyką. (**Dr. Zunz** i Rabin **Rappaport**). I dotychczas zaniedbany wykład Pisma

---

a) Szlachetny Jakóbsohn Prezydent Konsystorza w Kassel działał szczególniej na poprawę systematu szkolnego i uszlachetnienie służby Bożej.

Świętego *S. T.* znalazł w ostatnich czasach głęboko myślących i pracowitych mężów. Tłumaczenie Biblii przez Dra **Herksheimera**, a bardziej jeszcze Dra **Filipsohna** wraz z gruntownemi komentarzami, wiele się przyczyniają do rozszerzenia światłego poznania tego Pisma. Mają także w tym zawodzie wielką zasługę Dr. **Zunz**, **Salomon**, **Arnheim** i **Julijusz Fürst**.

Za historyją Izraelitów (dwa dzieła) szczególną winniśmy wdzięczność badaczowi dziejów, Doktorowi **Jost** w Berlinie.

Dr **Riesser** odznacza się jako śmiały obrońca swych współwyznawców. I wielu Chrześcijan, jako to professor **Krug**, Radca **Ulmenstein**, Baron **Görtz**, Doktor **Robert Haas** i inni z zapałem bronią sprawy Żydów. Pisma peryjodyczne Żydowskie: *Sulamith*, *Jedidyja*, *Synagoga* (ma cel teologiczny), *gazeta judaizmu*, *Izraelita*

19 *wieku*, *Roczniki Izraelskie*, *Archives des Israélites*, i inne, wiele przyczyniają się do oświaty. Tłumaczenie *Miszny* Dra **Josta**, konkordancyja Dra **Julijusza Fürst** obecnie Professora przy Uniwersytecie w Lipsku, tłumaczenie Talmudu Dra **Pinner** i wiele innych dzieł w tym rodzaju, stanowią ważną w téj gałęzi epokę.

Wolf Heidenheim odznaczający się krytyk, wsławiony kilkakrotném wydaniem pentateuchu, komentarzem do I. księgi Mojżesza, tudzież poprawném wydaniem i objaśnieniem *Machzor* (Modlitw na dni świąteczne). **Izaak Reggio** autor dzieła dążącego do połączenia filozofii z Judaizmem. **Salomon Leib Rappaport** Rabin w Pradze Czeskiéj autor wybornych Monografij, **S. D. Luzatto** zwierzchnik seminaryjum rabbinicznego w Padwie, znany

z dzieła *Kinnor Naim*, wybornych prac synonimicznych umieszczonych w piśmie czasowém *Bikkure Haittim*, tudzież rozprawy o tłumaczeniu Onkelos znanéj pod tytułem *Oheb Ger*. **Izaak Beer Löwinsohn** w Krzemieńcu autor dzieł *Teudah Beisrael*, *Ofes Damim* i wielu innych na najchlubniejszą zasługujących pochwałę. **Ch. S. Słonimski** urodzony w Białymstoku, autor dzieł astronomicznych w języku hebrajskim, i sławny matematyk; za wynaleziony instrument matematyczny, w r. 1843 otrzymał praemium Demidowskie w Akademii Petersburgskiéj. **Fürstenthal** tłumacz i komentator *Selichoth*, *Chobath Halbaboth* i *More Nebuchim*.

Oprócz tych, w gałęzi literatury hebrajskiéj, zasługują także na uwagę: **Zalkind Hourwitz**, **Bloch Samson** z Kulikowa, **Dawid Zamość** z Zamościa, **Blumenfeld Izaak** z Bro-

dów; niedawno zmarły **Ginzburg Markus Aron** z Wilna, **Kaplan Jakób** z Pińska; **Pin Samuel Józef** w Wilnie, **Chajes Hirsz** Nadrabin w Żołkwi, **Lewisohn Salomon, Stern Mendel** z Galicyi, **Troplowicz Józef, Buchner Abraham, Eizyk Kandya** w Warszawie (zmarł), **Reifman Jakób** z Szczebrzeszyna, tudzież **Jakób Eichenbaum** w Kiszeniewie. **Krochmal Nathan** i **Majer Lettres**.

Wspomnieni już **Dr. Zunz** wsławiony wyborowemi pracami literackiemi, **Dr. Julijusz Fürst** autor gramatyki i chrystomatyi aramejskiéj, i słownika hebrajskiego. **Dr. Hirschfeld** autor dzieła o *eksegietyce halachy*. **Dr. Hirsz, Dr. Formstecher** autor dzieła religijno-filozoficznego. **Dr. Steinheim** autor dzieła „*objawienie podług wyobrażeń synagogi.*" **Dr. Frankel, Dr. Abraham Geiger,**

Dr. Lewi oryjentalista. **Dr. Dessauer Auerbach i Johlsohn** wydają wyborne książki szkolne, — **Wessely, Jolowicz, Kraizenach, Weil.** Znakomitsi talmudyści: **Mojżesz Sofer i Freund.** — Celniejszemi kaznodziejami są: **Dr. Kley,** on pierwszy wystąpił jako kaznodzieja w Hamburgu (1818), **Dr. Salomon** (jeden z najcelniejszych), **Mannheimer,** Doktor **Hess, Dr. Holdheim, Dr. Herksheimer, Dr. Frankfurter** i **Dr. Filipsohn** (wydawca gazety judaizmu, odznacza się naukami).

W roku 1844 było pierwsze zgromadzenie się Rabinów niemieckich w Brunświku. Zgromadzenia te wznawiają się corocznie.

§ 83.

Stan Żydów w Cesarstwie Rossyjskiém i Królestwie Polskiém.

Żydzi zamieszkujący Cesarstwo Rossyjskie, stanowią prawie szóstą część tego ludu po całéj ziemi rozproszonego. Kiedy byli prześladowani w reszcie Europy, tam znajdywali zawsze opiekę i schronienie, a polepszenie ich towarzyskiego stanu było ciągle przedmiotem starań Rządu. Wysoka opieka Monarchów często ich zasłaniała przeciw prześladowaniom. Panowanie ś. p. Cesarza Pawła rokowało im szczęśliwą przyszłość. Wiekopomnéj pamięci Cesarz Aleksander I, użyczył im swobody handlu i przemysłu, i dążył do poprawy moralnego ich stanu. Sposób ich utrzymywania się nie jest we wszystkich okolicach Cesarstwa równy. Na Ukrainie

i w Krymie, całe gminy trudnią się rolnictwem i pasterstwem, inni w Gubernijach zachodnich, handlem i rzemiosłami.

Pomyślny skutek uwieńczył us-wanie Nahuma Finkelsteina ze Szł wa, który za zezwoleniem Najwyższe założył w okolicy Nikołajewa siedm żydowskich osad rolniczych. Te osady noszące hebrajskie nazwania liczą 4,000 mieszkańców żydowskich, oddających się w zupełności rolnictwu i pasterstwu. Osada *Jefe nahar* (piękna rzeka) jest najznakomitszą. Osadnicy ci mają szczególne przywileje.

Kiedy w roku 1817 zaniesioną została przeciw Żydom błaha skarga, o używanie krwi chrześcijańskiej, w Bogu spoczywający Monarcha obronił swych niewinnych poddanych, i miłościwym Ukazem położył tamę na

przyszłość mogącym się wydarzyć oskarżeniom (a).

Łaskawie Panujący Najjaśniejszy Cesarz Mikołaj I. ciągle dąży do zbliżenia Żydów do innych mieszkańców i poprawy moralnego ich stanu.

(a) Kopija odezwy JO. Księcia Golicyna Główno Zarządzającego oddziałem Wyznań Religijnych zagranicznych.

Do JW. Gubernatora Cywilnego Grodzieńskiego.

Na podejrzenia niemające zasady, że jakoby Żydzi używają do macy krwi chrześcijańskiéj, wnoszone były niejednokrotnie za Rządów Polskich na nich skargi o zabójstwo dzieci Chrześcijan; lecz doniesień takowych śledztwa nie stwierdziły.

Król były Polski Zygmunt August na takowe bezdowodne zaskarżenia Żydów, przywilejami 1564 Augusta 9 i 1566 Maja 20, zabronił obwiniać Żydów bez wszelkich zasad o używanie krwi chrześcijańskiej skarżonych, wiedząc z dowodów Pisma Świętego, że Żydzi onéj nie potrzebują. W późniejszych czasach a mianowicie w roku 1763 dnia 21 Marca, Nuncjusz Papiezki w sprawie Żydów pisał: że w niedawnym czasie Stolica Rzymska wyśledzała

Żydzi nie płacą tu żadnych wyłącznych podatków.

W r. 1835 Najjaśniejszy Pan raczył wydać Ustawę o Żydach, która ma na

---

wszelkie zasady, na których gruntuje się opinija, że Żydzi używają krwi ludzkiej do robienia mac; lecz nie znalazła dosyć jasnych i niewątpliwych dowodów, któreby dostatecznemi były stwierdzić ten przeciwko Żydom przesąd, iżby można było na mocy onych uznać Żydów takowego przestępstwa winnemi; dla tego więc nie uznała przyzwoitém w podobnych zaskarżeniach sądzenie gruntować na téj zasadzie.

Z powodu i teraz wydarzających się w niektórych od Polski do Rossyi wcielonych Gubernijach, doniesień na Żydów o zabójstwie jakoby dzieci Chrześcijańskich na tęż samą potrzebę; **Jego Imperatorska** Mość mając na względzie, że takowe doniesienia wpiérw niejednokrotnie zbijane były przez bezstronne śledztwa i przywileje królewskie, **Najwyżéj** rozkazać mnie raczył: abym ogłosił wszystkim Zarządzającym Gubernijami **Monarszą** Wolę, iżby nadal Żydzi nie byli obwiniani o zabójstwo dzieci Chrześcijańskich, bez wszelkiego przekonania, z samego tylko przesądu, iż jakoby oni potrzebują krwi

celu polepszenie ich bytu. Odznaczający się zasługami, naukami, lub też przyczyniający się do kolonizacyi swych współwyznawców, wyniesieni zostają na godność obywateli honorowych. Po otrzymaniu stopnia Doktora w Akademijach Cesarskich mogą być przypuszczeni do posad.

Najjaśniejszy Pan nie spuszczając nic z uwagi, co może przyspieszyć

Chrześcijańskiéj; lecz w zdarzeniu popełnionego gdziekolwiek zabójstwa, gdyby podejrzenie padało na Żydów, bez poprzedniczego jednak przekonania, że oni uczynili to dla otrzymania krwi Chrześcijańskiéj; śledzenie czynione być ma wedle praw i dowodów do samego wypadku odnoszących się, tak, jak o ludziach innych wyznań, którzyby o występek zabójstwa przekonywanemi byli.

Takowy Najwyższy Ukaz kommunikując JW. WMość Panu dla wiadomości i należnego spełnienia, mam honor być &. Na oryginale podpisano:

Książe Aleksander Golicyn.

S. Petersburg N. 261. Dnia 6 Marca 1817 r.

upragnioną chwilę zniknięcia wszelkiéj powierzchownéj różnicy między Żydami a innemi krajowcami, rozkazać raczył, aby z początkiem r. 1850 wszyscy Żydzi przybrali strój krajowy, i tak zniknie owa cecha, którą ciemnota wieków średnich im narzuciła.

Jedna ze zbawiennych łask ku ludowi Izraelskiemu objętą jest Ukazem z dnia 13 Listopada 1844, który dla rozszerzenia między Żydami ukształcenia moralnego i nastręczenia im przez to najpewniejszych środków, do korzystania z nadanych ich stanowi dogodności w roku 1804 i 1835, poleca zaprowadzenie dla młodzieży żydowskiéj szkół Rabinów, szkół powiatowych i elementarnych, zapewniając prerogatywy uczęszczającym do tych zakładów.

Taka dążność wsparta niezmordowaną czynnością znanego w Europie

Męża, gorliwego o oświatę Jaśnie Wielmożnego Ministra Hrabiego Uwarowa, najpiękniejszą rokuje nadzieję. Szkoły izraelskie w Odessie (od roku 1826), Kiszeniewie, Rydze, tudzież niedawno otworzona szkoła Rabinów w Wilnie, a inne w różnych miastach gubernijalnych i powiatowych, zawierają znaczną liczbę kształcącéj się młodzieży. W ogóle ilość zakładów naukowych w Cesarstwie coraz bardziéj wzrasta.

Co do dążności religijnéj Żydów w Rossyi, następne można czynić uwagi:

Żydzi w Rydze i Kurlandyi więcéj się zbliżają do swych współwyznawców w Niemczech; w innych zaś Gubernijach, zachowali powiększéj części dawny swój typ. Miasta Wilno, Grodno, Mińsk, Białystok i Berdyczew, nader liczne stanowiąc gminy żydowskie, (wyjąwszy ostatnie) są głównem

siedliskiem erudycyi talmudycznéj, i tworzą oppozycyję *chassydyzmu.*

Kiedy *chassydyzm* w początkowém swém rozwinięciu, zaczął się szerzyć między Żydami w południowych i zachodnich Gubernijach zamieszkałemi, Wilno miało światłego Rabina **Elijasza Hagaon.** On był jawnym przeciwnikiem téj dążności, a liczni uczniowie jego, którzy pracowali w jego duchu, starali się przez gruntowną naukę talmudyczną, działać przeciw obłudnéj istocie chassydyzmu. Liczne i zbawienne szkoły wydały szereg doskonałych talmudystów; nauka talmudu wzięła górę nad księgą *Zohar* i innémi dziełami Rabinów Chassydejskich. I można śmiało twierdzić, że najwięksi talmudyści naszych czasów, a przynajmniéj liczna ich część stamtąd pochodzą. Gorliwość ta przyswoiła im także płody Mendelsohna i jego szkoły; zaczęto zgłębiać grammatykę hebrajską,

smakować w poezyi, a Wilno stało się ogniskiem, gdzie wykształciła się znaczna liczba literatów hebrajskich w niczém nieustępujących szkole Mendelsohna. A to bogactwo intellektualnego rozwinięcia, erudycyja talmudyczna połączona z nauką nowszéj literatury, stanowią wydatną cechę Żydów w tych Gubernijach zamieszkałych.

W Gubernijach Wołyńskiéj, Podolskiéj, Kijowskiéj i Bessarabii, Żydzi powiększéj części oddani są chassydyzmowi, któremu zbywa na metafizyce kabały; dla tego tameczni Rabini Chassydejscy żadném ważném na polu literatury nie odznaczyli się dziełem, a zwolennicy ich więcej są przywiązani do wiary w cuda, ubóstwiająo prawie swych naczelnych Rabbeów. Talmudystów erudytów bardzo mało tam się napotyka, Chassyd téj okolicy więcej żyje w swéj wierze, niż w nauce.

Osobną zupełnie klassę tworzą Żydzi w Odessie. Tameczna ludność żydowska składa się w znacznéj części z przybyszów z Galicyi mianowicie Brodów i Tarnopola, gdzie oddawna zwalczywszy Chassydyzm, obrano drogę prowadzącą do oświaty, a Żydzi z innych Gubernij Cesarstwa tam osiadający, przejmując się panującym w téj gminie duchem, również dążą do zamierzonego celu.

Żydzi w Gubernijach Chersońskiéj, Pułtawskiéj i Jekaterynosławskiéj, oddani są także Chassydyzmowi, ale w ogóle nie mają ani talmudycznéj, ale kabbalistycznéj cechy.

W Gubernijach zaś Czernichowskiéj, Witebskiéj i Mohilewskiéj, Chassydzi hołdują metafizyce: duchowemu pojęciu kabbały; wymagają po swych Rabinach gruntownéj nauki, i w istocie ich płody literackie odznaczają się tak w gałęzi talmudycznéj jak i kabbalistycznéj. —

Do roku 1815 czyli epoki wcielenia Królestwa Polskiego do Cesarstwa Rossyjskiego, stan towarzyski i cywilny Żydów w téj krainie, w osobliwszém znajdował się zawikłaniu. Od tego zaś czasu położenie ich się coraz bardziéj polepszyło.

Wiekopomnéj pamięci Cesarz Aleksander I. w r. 1822 zniósł dotychczasowe gminne zwierzchnictwa żydowskie *Kahały* zwane, a w ich miejsce ustanowił *Dozory Bóżnicze*; Ukaz ten uchylił odrębność gmin żydowskich i poddał ich zarząd, jakoteż sprawy religijne tego wyznania, ogólnéj Zwierzchności krajowéj.

(W owym czasie sprawa Żydów wywołała wiele rozpraw, pism i projektów ich organizacyi. Projekt tłumaczenia Talmudu na język francuzki przez Ks. Chiariniego).

Następnie ś. p. Monarcha, zwróciwszy Swą łaskawą uwagę na lud izraelski w Polsce pod dniem 22 Maja

(3 Czerwca) 1825 r. wydał pamiętny Ukaz mający na celu poprawę jego losu: ustanowił Komitet Starozakonnych, a przy nim izbę doradczą ze znakomitszych Izraelitów złożoną. Komitet ten (zwinięty dopiero w r. 1837) zajmował się układem projektów w przedmiocie urządzenia spraw tyczących się tego ludu.

Najmiłościwiej nam Panujący, Najjaśniejszy Cesarz i Król Mikołaj I, w niewyczerpanej Swej łasce, ciągle dąży do zniesienia wszelkiej odrębności i ograniczeń Żydów. Zbawienna wola Monarsza, co do zmiany ubioru dotychczasowego na strój krajowy i tu wprowadzoną została w wykonanie. Kilku znakomitszych Izraelitów dostąpiło zaszczytu honorowego obywatelstwa.

Zakłady dobroczynne Starozakonnych, na równi z innemi, zostają pod szczególną i troskliwą Rządu opieką.

W Radzie Główněj Opiekuńczěj Zakładów Dobroczynnych w Królestwie, zasiada kilku Izraelitów.

Z liczby Zakładów Dobroczynnych, dla Starozakonnych w kraju przeznaczonych, na szczególną zasługują uwagę, istniejące w Warszawie:

1. Szpital Starozakonnych.

2. Dom przytułku sierot i ubogich.

Zakłady te utrzymywane zasiłkami Rządu, kosztem gminy, i ofiarami dobroczyńców, teraźniejszy swój zakres zawdzięczają głównie wspaniałomyślności JO. Księcia Warszawskiego Feldmarszałka Hrabi Paskiewicza Erywańskiego Namiestnika Królestwa. Niezmordowana gorliwość Rad Opiekuńczych w dobrém prowadzeniu tych Instytutów powszechnie jest znana (a).

(a) 1. Szpital Starozakonnych mieszczący w sobie przeszło 300 osób szukających ratunku, pod względem urządzenia, wzorowego porządku i pie-

Oświata Żydów zbliżająca ich do innych mieszkańców, źródło swoje bierze, w łaskawości Wiekopomnéj Pamięci Cesarza Aleksandra I. Jeszcze

---

lęgnowania chorych, doprowadzony do najwyższego doskonałości stopnia, w niczém nie ustępuje najznakomitszym w Europie zakładom.

Wiecznotrwałą i uroczystą pamiątką w rocznikach tego zakładu, pozostanie dzień $^{10}/_{22}$ Maja roku 1845 w którym **Najjaśniejszy Władca** w prawdziwie Ojcowskiéj pieczołowitości, raczył go raz pierwszy zaszczycić **Swoją** wizytą, a znalazłszy wszystko w należytym stanie, Najmiłościwiéj oświadczył Prezydującemu w Radzie Szczegółowéj Opiekuńczéj Józefowi Epstein jakoteż Członkom tejże, **Najwyższe Swoje** Zadowolenie i Podziękowanie.

Dla gorliwego poświęcenia swych usług cierpiącéj ludzkości w tym zakładzie, na szczególne i chlubne zasługują wspomnienie, współwyznawcy: ś. p. Dr. Maksymilijan Toeplitz, znakomitych zdolnosci lekarz, w kwiecie wieku zgasły (w r. 1834); Teodor Toeplitz Członek Rady Opiekuńczéj, znany z cnot i dobroczynności (zmarł roku 1838); zawcześnie ludzkości wyrwani lekarze: Dr. Zygmunt

w rokn 1817 b. **Kommissyja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, zaczęła się zajmować urządzeniem szkół żydowskich, w których obok nauk religijnych, wykładano**

Saulsohn (zm. roku 1841) który z narażeniem życia godnie odpowiedział swojemu powołaniu; nieodżałowany Doktor Ludwik Berg, znakomity operator, mąż rzadkiej dobroci, i gorliwy o oświatę i postęp swych współwyznawców (zm. r. 1842); nakoniec trzydziestoletni Opiekun i główny wznosiciel tego wzorowego zakładu, zasłuzony w gminie tutejszéj Jakób Epstein (zm. roku 1843). Instytut ten stanowił całą treść życia tego czynnego męża. On tez przekaże potomności błogosławioną jego pamięć.

2. Dom przytulku sierot i ubogich, liczący dopiéro rok ósmy swego istnienia, w tak krótkim czasie, nadzwyczajny zrobił postęp w rozszerzeniu swego zakresu i ustaleniu przyszłego bytu. Ludność tego instytutu dochodząca do 150 osób, składa się powiększej części z sierot, które obok piérwszych i niezbędnych wiadomości uczą się rzemiosł: krawiectwa, szewctwa, stolarki, introligatorstwa, tkactwa i t. p.

język krajowy i inne potrzebne wiadomości. Jakób Tugendhold czynnie wpływał na pierwotną tych szkół organizacyję, i sam założył szkołę prywatną w końcu roku 1819. Skutkiem tych usiłowań w roku 1820 zaprowadzone zostały trzy szkoły elementarne

---

Wysoka Opieka Rządu, i wspaniałomyślność dobroczyńców tu się połączyły, nietylko dla zabezpieczenia przytułku ludzkości obarczonéj wiekiem, kalectwem i nędzą dotkniętéj, ale nadto daleko ważniejsze zakreśliły sobie zadanie. Zakład ten obejmuje przyszłość; wyrywając wzrastające pokolenie zaniedbane i osierocone, z przepaści nędzy, poniżenia i moralnego zepsucia, wykorzenia złe w samym zarodzie, a dając mu nowe życie, kształcąc jego siły moralne i fizyczne, zabezpieczając mu dalszy los, wprowadzi w świat odzyskanych i użytecznych członków współeczeństwa, przywykłych do pracy i natchnionych zazadami cnot i moralności. Zmarłemu w roku 1848 ś. p. Izaakowi Szymonowi Rosen zakład ten głównie zawdzięcza swoje istnienie.

dla młodzieży izraelskiéj w Warszawie.

W odpowiedniéj reorganizacyi istniejących teraz pięciu szkół elementarnych, szczególną ma zasługę, ustanowiony przez JW. Kuratora Okręgu Naukowego Warszawskiego, w końcu 1842 r. nowy skład Dozoru Szkolnego pod przewodnictwem gorliwego o dobro i oświatę swych współwyznawców Mathiasa Rosen.

Wiecznotrwałą zaś dla Izraelitów pamiątką w Bogu spoczywającego Cesarza Aleksandra I. będzie rozkaz założenia w Warszawie Szkoły Rabinów i Nauczycieli. Zakład ten (otworzony dnia 26 Listopada 1826 roku) kształcąc młodzież w przedmiotach religijnych i świeckich, stanowi prawdziwy węgielny kamień oświaty, która przy opiece dobroczynnego Rządu, widocznie się rozszerza i najobfitszy plon wydaje. Za usilném staraniem

i gorliwością p. o. Dyrektora téj szkoły A. Eizenbanma, tudzież materyjalném współdziałaniem zwolenników oświaty moralnéj, w Synagodze Instytutu, r. 1840 zaprowadzony został śpiéw choralny, przez co uporządkowane nabożeństwo połączone z wymownèm kazaniem zaszczytnie znanego kaznodziei Dr. Abr. Majera Goldschmidt otrzymało prawdziwą godność. *(Porządek ten po krótkim czasie wprowadzony został w Synagodze ukształconych i znakomitych współwyznawców)*.

Liczna biblijoteka szkolna i laboratoryjum chemiczne z dobroczynnych ofiar niedawno powstałe, świadczą o uznanéj użyteczności tego zakładu.

Byłe Towarzystwo Przyjaciół Nauk w gronie swojém liczyło Abrahama Stern mechanika (zm. w r. 1842).

Pisma literackie Izraelitów w języku krajowym, cechujące się ogładą i sma-

kiem dość często się zjawiają. Zawód lekarski liczy wielu odznaczających się mężów, a kilku wybornym stylem piszących. Świat artystyczny uwielbia dzieła malarskie Aleksandra Lessera, i płody innych w zawodzie sztuk pięknych, celujących artystów.

Pociąg do rolnictwa, rzemiosł, rękodzielni i kunsztów między Izraelitami coraz bardziéj tu się objawia. Oprócz wielu mniejszych żydowskich osad rolniczych, na szczególną zasługuje wzmiankę, osada w Kucharach w Gubernii Płockiéj, założona przez ś. p. Salomona M. Posner (zm. w r. 1848).

Na ostatniéj wystawie płodów przemysłu krajowego, widziano znaczną ilość doskonałych wyrobów przez żydowskich fabrykantów dostarczonych a przez Władzę Rządową godnie ocenionych.

Koniec.